MEDLEMSBLAD FOR DEN NORSKE RHODODENDRONFORENING NR. 1 - FEBRUAR 2019 ÅRGANG 22

Lapprosen

Lederen har ordet

Kjære rhododendronvenner!

Mens jeg skriver dette, er det januar. Nok en svært mild vinter så langt. Enkelte rhododendronarter fra det indre av Russland åpner allerede blomster i den tro at det er vår, og snøklokkespirene viser allerede tegn til hvite knopper. På tross av dette vil jeg skrive noe om sommeren. For vi husker nok alle sommeren 2018 med alle varmerekordene. Østlandet har aldri hatt en slik sommer før, Drammen opplevde 65 dager med over 25 grader, og det varte fra mai til etter at skolene begynte i august. Selv Vestlandet hadde en sommer med snittemperaturer godt over normalen. I Danmark og Sør-Sverige var det liknende forhold, og det samme hadde også andre deler av Nord-Europa.

De aller fleste nøt sommerværet, og mange håper nok på at det skal gjenta seg i år. Men det var også noen som turte å påpeke negative sider ved den langvarige varmen, for det hadde nemlig en bakside, særlig for oss som er glade i planter. Hageeiere opplevde ekstrem tørke over lang tid, og siden svært mange områder på Østlandet har begrensninger for hagevanning, måtte det bli omfattende skader. Plener så ut som ørkener, og mange stauder, busker og trær bukket under eller fikk skader. Rhododendron har særlig behov for vanntilførsel når de nye blada skal utvikle seg. Mangler det, vil nyveksten ta skade enten ved at de nye blada blir uvanlig små eller at de får tydelige tørkeskader. Når det gjelder knoppsetting for neste års blomster, er saken litt annerledes. Rhododendronbusker setter gjerne flere knopper når de er stressa, så det kan godt bli god blomstring i vår, men en må ikke la seg lure. En plante som har slitt for å overleve i flere måneder, vil være svekket, og trenger gjerne mer enn ett år for å ta seg igjen. Det siste den trenger da, er en ny sommer av samme type året etter.

Jeg besøkte en stor hage i England i høst. Eieren der var meget bekymra på grunn av tørkesommeren de hadde hatt også der. Selv etter en del regn på høsten, opplevde han at det var knusktørt rett under overflata. Det samme hørte jeg fra en venn i Danmark. Han hadde store problem med å plante nye planter i høst da det var tørt i bakken så seint som i slutten av oktober. Han mente han trengte en måned med regn for å få normale forhold i jorda igjen! Kenneth Cox skriver i boka *Woodland Gardening* (som foreningen vår arrangerte felles import av i vinter), at store deler av Sør-England gradvis blir tørrere år for år. Han ser faktisk for seg at rhododendronkultur gradvis kan bli flytta nordover og vestover på De britiske øyene.

Et enkelt tiltak som alle i tørre områder av landet kan gjøre, er å dekke jorda rundt røttene på rhododendronplantene sine. Ethvert luftig materiale er brukbart, men det bør være 5-10 cm tjukt. Gamle blad som faller av planten, bør absolutt få ligge, det vil begrense uttørking i tørkeperioder mye. Og husk at røttene strekker seg like langt ut som greinene.

Visste du at det finnes et gratis nettbasert rhododendronmagasin? Det heter **Rhododendrons International** og har kommet med tre fyldige nummer. Det er skrevet på engelsk og kan lastes ned på dette nettstedet: https://www.rhododendron.org/ri-index.htm

Det er The American Rhododendron Society som publiserer magasinet. Innholdet er variert, noe er lett tilgjengelig, mens deler av det er ganske krevende og er mer forskningsartikler enn vanlig stoff som vi finner i for eksempel *Lapprosen*. Nummer 1 fra 2016 omhandler rhododendronforeninger over hele verden, og der er også Den norske Rhododendronforening presentert over sju sider.

Jeg vil minne om årsmøtet som i år skal arrangeres av Rhodo Sør-Vest fra 24.–26. mai. De som ikke har vært med på årsmøte før, bør kanskje vurdere det denne gangen? Helga er full av aktiviteter med hagebesøk, plantesalg og sosialt felleskap. Rogaland Arboret i Sandnes holder på å bygge opp ei stor artssamling av rhododendron som deltakerne sikkert får sett mye av.

Styrets sammensetning

Leder:
Ole Jonny Larsen
Bergeplass 12
6010 ÅLESUND
tlf 415 88 630
olejonnylarsen@hotmail.com

Nestleder:
Harald Olav Aksnes
Vikøyvegen 340
5600 NORHEIMSUND
tlf 56 55 04 81 / 913 06 795
harald.olav.aksnes@gmail.com

Sekretær:
Harald Kårtveit
Vestsidevegen 796
5363 ÅGOTNES
tlf 56 33 47 88 / 977 76 050
haraldkartveit@hotmail.com

Kasserer:
Terhi Pousi
Mildevegen 116
5259 HJELLESTAD
tlf 55 22 95 08 / 416 49 302
terhi.pousi@uib.no

Styremedlem:
Tor Frostestad
Syftesokbakken 30 B
4046 HAFRSFJORD
tlf 51 59 15 83 / 991 07 317
frostestadtor@gmail.com

Leder Rhodo Vest:
Tor Jan Ropeid
Løtveitveien 2
5151 STRAUMSGREND
tlf 416 20 125
torjanropeid@gmail.com

Leder Rhodo Sør-Vest:
Tor Frostestad
Syftesokbakken 30 B
4046 HAFRSFJORD
tlf 51 59 15 83 / 991 07 317
frostestadtor@gmail.com

Leder Rhodo Sør:
Audun Arne
Eikeveien 3
4824 BJORBEKK
tlf 37 09 49 40 / 975 40 021
auduarne@frisurf.no

Leder Rhodo Øst:
Haavard Østhagen
Stordamveien 21 B
0671 OSLO
tlf 22 27 65 04 / 917 46 923
haavard.godlia@gmail.com

Medlemsregister:
Inger-Lise Fonneland
Mellomveien 11
4870 FEVIK
tlf 952 83 441
inger.lise.fonneland@gmail.com

Internettredaktør:
Vidar Winsnes
viwins@online.no

INNHOLD

Egil Valderhaug: Scandinavian NW-Yunnan Tour 27.10–16.11.2018 4

Harald Kårtveit: *Rhododendron suoilenhense* og litt til 13

Jan Rune Hesjedal:
DYRET – en ukjent, uvanlig og omdiskutert rhododendron i parken ved Kysthospitalet i Hagavik 14

Lin Scholten Didriksen: På siden – Vårlige drømmer! 16

Jakob Roalkvam: Sitkagrana og jordblanding for rhododendron og andre surjordsplanter 18

Ole Jonny Larsen: Besøk hos John McQuire i Deer Dell Garden 20

En hilsen fra Vinterbro 24

Haavard Østhagen: Stor rhodointeresse i øst 26

Spørsmål og svar 27

Informasjon fra DnR
Innkalling til årsmøte 28

Kontingent og medlemsregister 28

Årsmøtehelg på Sola 24.–26. mai 2019 29

Lokavdelingenes årsprogram 30

FORSIDEFOTO: Knap Hill-asaleaer lyser alltid opp i forsommerens hage. 'Goldpracht' er et godt eksempel på det. Fotografiet er fra Villingstadparken besøkshage i Røyken. I neste nummer av *Lapprosen* vil du kunne lese mer om denne parken. Foto: Marius Foss

BAKSIDEFOTO: Det må ikke alltid være stort og prangende. Den beskjedne *Rhododendron* 'Flämingperle' har funnet seg godt til rette blant blåbærlyng. Foto: Tor Jan Ropeid

Lapprosen

utgis av Den norske
Rhododendronforening
Postboks 1325, 5811 BERGEN

www.rhododendron.no

Bankkontonummer: 3411 26 52622
IBAN: NO93 3411 2652 622
BIC/SWIFT: DNBANOKK

Trykk: ERAtrykk as – tlf 55 94 00 05

Redaksjon

Tor Jan Ropeid
tlf 416 20 125
torjanropeid@gmail.com

Neste nummer

av Lapprosen kommer i mai 2019. Stoff til bladet må være redaksjonen i hende innen 8. april 2019.

Stoff og bilder – i så høy oppløsning som mulig – sendes til redaksjonen, se adressen til venstre.

Scandinavian NW-Yunnan

Tour 27.10–16.11.2018

Tekst og foto: Egil Valderhaug

Denne turen ble planlagt basert på erfaringene fra tracking-turen til NV-Yunnan i 2010 og 2013, og til Sichuan våren 2016. Sichuan-turen var en kombinasjon av 14 dager med biltransport opp til fjellpassene med botanisering derifra, og en 6 dagers tracking-tur med esler/hester og overnatting i telt. Etter hjemkomsten fra Sichuan diskuterte Ole Jonny Larsen og undertegnede erfaringene med denne type tur kontra de tradisjonelle tracking-turene. Vi konkluderte med at vi ville dekke et betydelig større geografisk område, og at det botaniske utbyttet ville være klart i favør av å bruke bil til passene. Selv om vi bodde på hoteller/guesthouse, ble også dette rimeligere. Tidligere turer hadde vært på vårparten. Vi ønsket en høsttur, og basert på tidligere erfaringer besluttet vi å legge opp til kun bruk av biler til de ulike passene beliggende på 3000–4300 moh. Ole Jonny Larsen planla turen sammen med vår kinesiske vert/guide som vi hadde brukt på alle turene tidligere, og inviterte med tidligere turdeltagere og noen bekjente. Uforutsette omstendigheter gjorde at Ole Jonny ikke ble med på turen, og undertegnede tok over som turleder.

Vi var åtte forhåpningsfulle skandinavere, Hans Eiberg, Bent Ernebjerg og Sten Nørkjær fra Danmark, Kristian Theqvist og Matti Huotari fra Finland, og Jan Ole Westerhus, Hans Schaefer og Egil Valderhaug fra Norge, som ankom Dali den 27. oktober 2018. Våre kinesiske guider «Dennis» og medhjelper «Tom», som etter mange års bekjentskap var blitt våre venner, ventet på oss ved hotellet i Dali Old Town. Gjensynsgleden var stor, og de tre som var nye bekjentskaper, fant seg raskt til rette. Vi brukte engelsk som arbeidsspråk.

Søndag 28.10. reiste vi rett etter frokost til kabelbanen som fraktet oss til Dali Mount Changshan Unesco Global Geopark på 3922 m. Det var frisk vind og utenfor sesongen til senteret, slik at vi måtte følge tregangene med rekkverk, og ikke fikk anledning til å bevege oss på utsiden. Disse gikk først ned til 3818 m og så opp til 3966 m. *R. taliense* kunne ses over et stort område langs hele stien. *R. phaeochrysum* var. *agglutinatum*, *R. cyanocarpum* og *R. lacteum* så vi på 3950 m, *R. fastigiatum* og *R. impeditum* på 3900 m.

R. cyanocarpum

R. lacteum

Vi tok kabelbanen ned til midtstasjonen på 2800 m og gikk trappene ned til 2600 m. Her fant vi *R. racemosum* på 2750 m, *R. irroratum* på 2750 m, *R. decorum* ssp. *diaprepes*, *R. yunnanense*, *R. arboreum* ssp. *delavayi*, *R. microphyton*, *R. sp.* med store ovale blad på nedkuttet stamme, og en småbladet som vi var usikre på om var en rhododendron. *Abies forrestii* / *Abies delavayi* vokste der. Fra kabelbanen så vi mange rhodoer og magnoliaer. Etter plakater skulle også følgende planter finnes i området: *R. haematodes* 3600–4100 m, *R. callimorphum* og *R. jucundum* 3000–3100 m, *R. pholidotum* 3200–3600 m, *R. simsii* 2200–2700 m og *R. speciferum*. Bilder tatt av området utenfor stengslene, viste rhododendron oppover alle fjellsidene.

R. microphyton, Changshan 28.10.

Neste dag ble en lang transportetappe til byen Liuku på 800 moh. Vi ankom utpå ettermiddagen og rakk en tur på byen før middag.

Veinettet i regionen gjennomgår en stor fornying og forbedring, og vi var forberedt på forsinkelser. Det bygges 234 km ny vei mellom Liuku og Gongshan. Den bygges på den gamle veien samtidig med pågående trafikk på hele strekningen. To av tre biler var tungtransport, og det gikk svært sakte på utfordrende

R. sulfureum

R. sidereum

Vi diskuterte disse mye og har konkludert med *R. basilicum*.

veier. Dette forsinket oss mye de neste dagene, og vi måtte planlegge nøye. Tirsdag den 30. oktober var vi oppe allerede kl. 05:45 for å kunne rekke litt botanisering på Pianma Pass, og rekke frem til neste by innen mørket falt på. Langs veien så vi *Ficus*, *Magnolia*, bananplanter og mange ulike tresorter. Fra minibussen så vi *R. decorum* fra ca. 2500 m og oppover. Fra ca. 2700 m kom de første storbladede rhodoene. Bra vei opp til Pianma Pass på 3100 m, hvor vi fikk ca. halvannen time til utforsking før vi måtte kjøre videre. Vi gikk opp til ca. 3250 m på dyretråkk i tett bambus som gjorde det tungt og uoversiktlig å ta seg oppover. Først fant vi *R. dichroanthum* ssp. *apodectum* og så flere storbladede på ca. 3150 m som vi senere identifiserte som *R. arizelum*, *R. rex* ssp. *rex*, *R. basilicum*, *R. sidereum* og *R. sinogrande*. *R. mallotum* fant vi på 3180 m. Denne arten var blitt ranglete pga. lite lys (tett bambus). *R. sulfureum* vokste på 3250 m.

R. sinogrande

R. dichroanthum ssp. *apodectum*

Vi tok lunsj ca. 100 m nedenfor passet, og her fikk vi 45 min til utforsking av veiskråningene. Vi fant nye arter på 2850–2950 m, *R. neriiflorum* ssp. *neriiflorum*, *R. edgeworthii*, *R. seinghkuense*, *R. rubiginosum* var. *desquamatum*, *R. decorum*, *R. zaleucum* og *R. maddenia* ssp. *crassum*. Vi fant rhododendron med små blad som vi tror kan være ungplanter av *R. sulfureum*. Av andre plantearter så vi *Sorbus sp.*, *Cotoneaster sp.*, *Buddleja sp.*, *Arisaema sp.*, *Gaultheria griffithiana* og Lauraccea., koriander, *Pieris*, oleander og *Calliopsis*. Vi ankom Zhiziluo Village først kl. 19:45. Vi hadde vært i et svært planterikt område og skulle gjerne hatt mere tid til disposisjon. Det ble en god diskusjon rundt middagsbordet med identifikasjon av plantefunn basert på blad og mange foto.

Bilde tatt i veiskråningen ved Piama. Endelig konklusjon på disse ble småplanter av *R. sulfureum* og ikke *R. megeratum* som vi først antok.

R. seinghkuense

R. edgeworthii

Onsdag 31.10. formiddag ankom vi Bilou Shan Base Camp på 2866 m etter en times biltur. *R. decorum* og *R. facetum* var de første artene vi fant. Veien opp var knapt brukbar for biler, og en traktor ville hatt mulighet for å frakte oss opp til 3200 m. Vi hadde knapt fire timer til botanisering og delte oss i to grupper, en for å gå raskt opp mot passet på 3750 m, og den andre skulle utforske grundig området oppover. Lunsj tok hver enkelt med seg. Vi kom opp til 3530 m, og fra ca. 3200 m gikk blandet skog over til mer bambus. Samlet fant vi *R. arizelum*, *R. sulfureum*, *R. stewartianum*, *R. rubiginosum* var. *desquamatum*, *R. irroratum* (to ulike), *R. rex* ssp. *fictolacteum*, mange *R. sinogrande* med utallige frøplanter, *R. lukiangense*, *R. xanthostephanum*, *R. glischrum* (3080 m), *R. edgeworthii*, *R. anthosphaerum*, *R. facetum*, og *R. decorum* ssp. *diaprepes*. *Pieris*-lignende planter

R. irroratum

R. decorum ssp. *diaprepes*

R. facetum

R. edgeworthii 10 m oppe i et tre (bilde tatt med zoom)

R. glischrum

Frøplanter av *R. sinogrande*

og *Swertia sp.* så vi en del av, samt *Camellia sp.*, *Acer campbellii*, *Gaultheria griffithiana*, og *Leycesteria formosa*. Et planterikt og interessant område, og også her kunne vi gjerne hatt mer tid til disposisjon.

Neste dag hadde vi en ny transportetappe Fugong–Gongshan på 112 km. Vi spiste lunsj i landsbyen Matji. Vi fikk full stans for store biler kl. 16:00, og vår kinesiske guide fikk raskt rekvirert to mindre biler som kunne passere en mindre bro, og kjøre på motsatt side av dalen. Vi ankom hotellet i Fugong utpå ettermiddagen. En utfordrende dag med store forsinkelser pga. veiarbeidet.
Fredag 02.11. startet med tåke som lettet til klart vær med noe vind. Vi kjørte til landsbyen Dimaluo, hvor vi sjekket inn på gjestehuset. Her vokste *Eriobotrya* (frukttre) og *Solanum* med frukter. Vi kjørte videre mot Peacock Pass på 3750 m og så *R. sinogrande* (2500 m), *R. arizelum* (2700 m), *R.*

R. dichroanthum ssp. *apodectum*

beesianum (3700 m) og flere småbladede rhododendron på vei mot passet. Nydelige *Larix* i høstprakt lyste opp. Etter en lunsj i det fri undersøkte vi begge sider av veien på passet. Vi fant store populasjoner av *R. beesianum* med både grønn og rød knopp, samt *R. phaeochrysum* var. *levistratum*, *R. eclecteum*, *R. cephalanthum* ssp. *cephalanthum*, *R. nivale* var. *boreale*, *R. saluenense*, *R. dichroanthum* ssp. *apodectum*, og *R. mekongense* på venstresiden. På motsatt side fant vi *R. saluenense* var. *chameunum* (*R. prostratum*), *R. eudoxum*, *R. sp.* Neriiflora, *R. sanguineum* ssp. *didymum*, *R. sanguineum* ssp. *sanguineum*, *R. campylogynum*, *R. selense* ssp. *selense* / *callimorphum*, *R. rupicola* var. *chryseum* og *R. neriiflorum* var. *appropinquans* (med lange smale blad). *Paraquilegia microphylla*, som vanligvis vokser i sprekker i fjellet, ble funnet. Vi returnerte til Dimaluo for middag og en god natt søvn.

R. sinogrande og Egil Valderhaug

R. beesianum med rød knopp

R. saluenense ssp. *chameunum (R. prostratum)*

Lørdag 03.11. kjørte vi igjen opp til Peacock Pass i solskinn. Et lite steinras over veien ga oss en ufrivillig stans på vel en time. Asfaltarbeid ga ytterligere stopp. Ventetiden ble benyttet til lunsj i veikanten. Vi ankom Peacock-passet først kl. 14:00. Vi gikk opp skaret på høyresiden til 3850 m. Der ble det flatere med svak stigning oppover. Vi gikk spredt oppover og undersøkte opp til 4150 m. Hele området var hovedsakelig dekket av *R. phaeochrysum*, *R. saluenense*, *R. dichroanthum*, *R. sanguineum* og *R. beesianum*. I tillegg ble det funnet *R. selense* ssp. *selense*, *R. callimorphum*, *R. cephalanthum* ssp. *cephalanthum*, *R. forrestii repens*, *R.* × *pyrrhoanthum* (*forrestii* × *eudoxum*),

R. selense ssp. *selense*

Det var lette snøfnugg i luften. Vi var nede på passet igjen kl. 17:15. Bilene hadde kjørt ned på Mekongsiden for å tanke diesel og ble forsinket pga. veiarbeid. Vi gikk nedover i to timer for å holde varmen. *R. arizelum* ble funnet på 3460 m mens vi gikk nedover. Vi var tilbake i Dimaluo kl. 21:10 etter en dag med mye uforutsett, men vi mente vi fikk undersøkt området på en bra måte.

Søndag 04.11. kjørte vi igjen over Peacock Pass i tett tåke og sludd i luften, og forlot da Salveen-siden. Vi kjørte nedover Mekong-dalen og stoppet på 3420 m og gikk opp en sidedal i snøslaps og lett regn. Lunsj tok vi med individuelt. Her fant vi *R. fulvum* ssp. *fulvoides*, *R. fulvum* ssp. *fulvum*, *R. fulvum* ssp. *fulvoides* × *praestans*, *R. fulvum* ssp. *fulvoides* × *decorum*, *R. praestans*, *R. selense* ssp. *selense*, *R. heliolepis* på 3450 m, *R. mekongense* og *R. xanthostephanum* på 3650 m, *R. wardii* på 3800 m, og *R. sanguineum* ssp. *sanguineum* på 3840 m. Av andre plantearter fant vi *Betula utilis*, *Larix sp.* og *Rubus fockeanus*. Ulendt terreng og glatte bambusstengler i hele området. Vi avsluttet kl. 14:00 og kjørte til Badi by.

R. mekongense

R. praestans

R. sanguineum ssp. *sanguineum*

Mandag 05.11. kjørte vi med Landrovere i regnvær til Nanjieluo på 2915 m, en avsidesliggende liten landsby med dårlig veistandard. Etter innsjekk på guesthouse startet vi kjøring oppover mot en innsjø på 3900 m, som var målet for dagen. Her fikk vi regn som ble til sludd og snø fra 3300 m. Vi måtte stoppe på 3550 m pga. mye snø. Oppe ved innsjøen var det kommet 35 cm snø, og biler var innesnødd. Det snødde tett, og 5 cm nysnø ble både 10 og 15 cm i løpet av et par timer. Vi gikk opp til 3650 m. *R. floccigerum* ble funnet på 3550 m, mange *R. rubiginosum* var. *desquamatum* så vi videre oppover, samt *R. uvariifolium*, *R.rex* ssp. *fictolacteum* var. *miniforme* (muligens en *R. falconeri sp.*) og *R. fulvum* med tykt indument på 3650 m. Alle var nede ved guesthouset 14:15 for opptørking. Guesthouset hadde ikke varme på rommene, men varmelaken i sengene (effektivt for klestørking).

Neste morgen gikk vi oppover veien fra guesthouset for å botanisere oppover til vi møtte snøen. Vi fant mye *R. rubiginosum* var. *desquamatum*, *R. floccigerum*, *R. uvariifolium*, *R. yunnanense*, og *R. fulvum* ssp. *fulvoides* langs veien og elva oppover. *R. anthosphaerum* ble funnet på 3156 m. Andre arter som ble observert, var *Juniperus squamata* var. *fargesii*, *Picea*

De to øverste bildene på neste side er tatt av vår kinesiske vert og viser situasjonen i fjellene rundt Nanjieluo, som vi besøkte 5.11. Dette var ett av de mest spennende områdene, og vi vurderte å bruke telt i to dager her oppe. Situasjonen gjorde at vi endret opplegget før vi startet turen. Vinteren kom tidligere i år enn vanlig.

R. floccigerum

R. uvariifolium

likiangensis og *Tsuga dumosa* (?). Snøen var kommet lavere i løpet av natten, og ingen snø hadde tinet i løpet av natten. Vi gikk til 3200 m. Pga. værforholdene og værmeldingene for de neste dager besluttet vi å avkorte oppholdet her med en dag og returnerte til byen Badi.

R. fulvum ssp. *fulvoides*

Onsdag 07.11. reiste vi med minibuss mot Deqen County. Vi hadde litt regn og sol om hverandre. Vi stanset ved avkjørselen til Guonion village på 2079 m og gikk 80 høydemeter ned til en privat bolig (venn av Dennis). Her fikk hjemmelaget rødvin (god), frukt, kaker og valnøtter. Lunsj ble også servert. Konen i huset var gift med to brødre, og bestemoren var gift med fire, hvorav kun én levde fortsatt (tibetansk skikk). Vi hadde med gaver til verten. Vi kjørte tilbake noen kilometer, og 800 m oppover til et kloster. Her tok vi bilder og var innom det hellige rom med buddhaen. Etter å ha tatt farvel med verten kjørte vi mot Deqen County på 3165 m. Vi stoppet på markedet i Deqen for handling. Hotellet lå på 3450 m. Det var kaldt og klart vær. Vi fikk rom mot det hellige fjellet KawaKarpo (kinesisk) / Meilixueshan (tibetansk) på 6740 m (regionens høyeste) og de høye nabofjellene.

Torsdag 08.11. kl. 07:30 så vi soloppgangen på KawaKarpo. Solen lyste mot toppen. Vi fikk tatt mange fine bilder i klart og kaldt vær (-8). Vi kjørte mot Gongka Lake og Gongkahu Mountain på 3550 m. På veien stoppet vi på utsiktpunkt for foto av Princess Peak (nest høyeste fjell). Vel fremme besluttet vi å gå opp SV-siden mot passet på 4100 m. *R. wardii* og *R.* × *chlorops* (*wardii* × *vernicosum*) fant vi mye av fra 3651 til 3900 m. Bladformen forvirret oss noe inntil vi fikk konkludert med naturkrysset. *R. primuliflorum*, *R. yunnanense* og *R. phaeochrysum* fant vi på 3900 m, og herfra og oppover *R. nivale* ssp. *boreale* og *R. cephalanthum* ssp. *cephalanthum*. *R. vernicosum* var svært

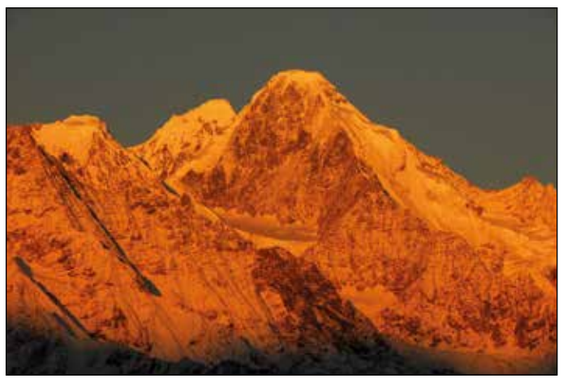

Soloppgang over Kawakarpo

utbredt på 3550 m og oppover mot 3900 m. *R. phaeochrysum* var. *levistratum*, var. *agglutinatum* og var. *phaeochrysum* fant vi fra 3700 m. Lunsj ble individuelt fordelt, og vi var oppe på 4600 m. Ingen nye arter ble observert mellom 4300–4600 m. *R. saluenense* vokste høyest. Øvrige plantearter vi fant, var *Sinomalus dachenengensis*, *Picea sp.* og *Rosa sericea*. Stien var litt vanskelig å finne fra høyeste punkt, og det tok ekstra halvannen time før alle var trygt nede ved bussen.
Fredag 09.11. kjørte vi mot Baima Shan Pass på 4292 m. Det var kaldt om natten/morgenen og varmt i sola. *R. phaeochrysum* var plantet langs veien opp mot passet, og de trivdes ikke.

R. vernicosum

Oppover mot passet vokste skoger av *R. phaeochrysum* var. *agglutinatum*, var. *phaeochrysum* og var. *levistratum*. *R. lapponica* vokste fra ca. 4040 m og oppover, og *R. aganniphum* tok over som dominant plante da vi nærmet oss Baima Shan Pass II. *R. aganniphum* med tykt indument og blålige blad og *R. aganniphum* var. *aganniphum* med hvitt indument ble funnet. Vi stoppet 400 m før passet, men fant ingen nye arter på vei mot passet. *R. nivale* Baima Form (store blad) så vi på 4150 m og *R. cephalanthum* ssp. *cephalanthum* på 4250 m. *R. lapponica* vokste oppover fjellsidene på begge sider. Det var vindfullt, og vi tok lunsj i ly etter noen hundre meter mot Baima Shan II. Deretter kjørte vi til passet på 4290 m. På venstresiden sett mot Baima I fant vi *R. roxieanum* var. *oreonastes*, *R. rupicola* var. *chryseum*, *R. cephalanthum*, og *R. lapponica*. Noen hundre meter nedover gamleveien fant vi mengder av lave *R. aganniphum*, *R. lapponica* og *R. saluenense*. *Abies rollii* ble også sett. Vi kjørte videre til guesthouset i landsbyen Benzilan.

Neste morgen kjørte vi til Baima Shan II i solskinn. Det hadde vært frost om natten. Vi skulle følge gamleveien nedover til en sidedal der *R. proteoides* og *R. roxieanum* skulle være. Remi Nilsen hadde funnet disse plantene her. En gruppe skulle følge en øvre trase over *R. aganniphum*-beltet mot denne dalen, og vi øvrige skulle gå raskt mot dalen for så å gå opp en gammel sti. På veien nedover fant vi *R. callimorphum*, *R. aganniphum* var. *schizopeplum* (*flavorufum*) med splittet indument, *R. aganniphum* Rusti form, *R. aganniphum* var. *aganniphum* f. *glaucopeplum* (brunt indument), *R. aganniphum* med kraftig indument og blågrønne blad, og *R. rupicola* var. *chryseum*. *R. phaeochrysum*, *R. aganniphum* og *R. lapponica* fulgte oss hele veien nedover.
R. saluenense og *R. cephalanthum* så vi på vei opp dalen. Stien var gjengrodd, og lange liggende greiner av *R. aganniphum* gjorde det vanskelig å ta seg oppover. *R. proteoides* ble funnet på 4300 m, 4371 m og opp til 4450 m i store felt. Vi så kryss mellom *R. proteoides* / *phaeochrysum* og *R. proteoides* / *aganniphum*. Enkelte planter var svært lik *R. roxieanum*. Vi gikk gamleveien ned til krysset mot den nye veien og var nede ved bussen kl. 16:00.

Søndag 11.11. kjørte vi til DiNing Village på 3400 m. Byen er kjent for sin produksjon av kubjeller som selges i vid omkrets. Etter ankomst gikk vi 45 min til et lite tempel på en åpen plass. Vi gikk gruppevis mot Kari Pass på 4000 m. En gruppe gikk

R. proteoides

helt opp til 4250 m og fant *R. proteoides* i nordvendt fjellside. På passet fant de *R. calostrotum*, *R. lutescens*, *R. saluenense*, *R. xanthostephanum* og *R. tapetiforme*. I tillegg fant vi *R. yunnanense*, *R. decorum*, *R. uvariifolium*, *R. vernicosum*, *R. wardii*, *R. selense* var. *selense*, *R. selense* var. *dasycladum*, *R. heliolepis*, *R. rupicola* var. *chryseum*, mye *R. rubiginosum* var. *desquamatum*, *R. aganniphum*, *R. beesianum*, *R. nivale* ssp. *boreale*, *R. rex* ssp. *fictolacteum* og *R. sperabile*. Andre plantearter funnet var *Iris sp.*, *Quercus aquifolioides* fra Ilex-seksjonen og *Abies ferreana/georgei.*
Neste dag kjørte vi mot Bala Gezong på gamleveien mot Shangri La. Yangtze-elven var blitt delvis oppdemmet av et stort jordras i Tibet, og vannstanden var svært lav. Det var tatt hull i raset, og mye vann var på vei nedover. Vannet nådde Benzilan 14.11., og

R. yunnanense

flere lave broer ble tatt av vannmassene. Vi kjørte oppover langs den «blå elv» (ren og klar) til buss-stasjonen på 1900 m. Dette var en nyanlagt turistattraksjon, og busser fraktet oss oppover til 4250 m i løpet av en time. Vi hadde to timer til botanisering og fant *R. cephalanthum* ssp. *cephalanthum*, *R. saluenense*, *R. sanguineum*, kryss mellom *R. sanguineum* / *R. aganniphum* (tynt indument ekstra på *R. sanguineum*), *R. rupicola* var. *chryseum*, *R. aganniphum* var. *aganniphum* f. *glaucopeplum*, *R. beesianum* og *R. phaeochrysum* mellom 4150–4250m. Vi fant også kryss mellom *R. phaeochrysum* / *R. aganniphum* hvor et tynt indumentlag lot seg fjerne. Vi kjørte opp på passet og tok bilder av de imponerende fjellformasjonene i alle himmelretninger. Vi kjørte deretter til Shangri La, gamlebyen,

R. heliolepis

R. rupicola var. *chryseum*

og ankom sent på ettermiddagen.
Tirsdag 13.11. kjørte vi nordover mot passet på 3800 m i Xiaoxueshan og Hongshan Area. Vi stoppet like før passet og fant *R. yunnanense*, *R. racemosum* og *R. vernicosum*. Danskene hadde fått GPS-posisjonen til *R. xiaoxueshanense* av Jens

R. cephalanthum ssp. *cephalanthum*

Nielsen, og vi kjørte 5–6 km nedover til 3500 m. Vi fant planten sammen med *R. nitidulum* var. *nitidulum*. På 3480 m fant vi *R. trichostomum*. Etter en lunsj i det fri kjørte vi opp på passet igjen og tok en kort stopp. *R. phaeochrysum* med varierende brunt indument, *R. nivale* ssp. *boreale* (med blomst) og *R. rubiginosum* var plantene vi fant. På bilturen fra og til Shangri La så vi på slettelandet mengder av småbladede rhodoer fra lave til opp imot 1 m høgde.

Onsdag 14.11. var målet Tian Chi Lake. Bommen til fjellveien var stengt. Vi kjørte på utsiden, men kom kun en kilometer før veien var avstengt med store steinblokker (området stengt

R. racemosum

R. xiaoxueshanense

for sesongen.) Vi fant *R. trichostomum* før vi returnerte. Vi valgte å finne et nytt område, og kjørte mot Xilian Pen Pass på 3650 m. Her fant vi *R. oreotrephes*, *R. hippophaeoides*, *R. rupicola* var. *rupicola*, *R. vernicosum* og *R. rubiginosum* med mørkt indument og små blad (tørt område). Det var vindfullt, og vi kjørte ca. 1 km nedover for å ta lunsj og botanisere. Her var bare *R. vernicosum*, *R. rubiginosum* var. *rubiginosum*, *R. yunnanense* og *R. phaeochrysum* å se. Av andre plantearter så vi *Quercus sp.* fra Ilex-seksjonen og *Sorbus sp.* Vi avsluttet plantesøket etter lunsj og returnerte til hotellet for pakking og klargjøring for hjemreise.

Vi hadde en fin avskjedsmiddag på en populær restaurant hvor vi takket hverandre og Dennis og Tom for en godt planlagt, fin og utbytterik tur hvor vi fant over 90 arter/underarter/naturhybrider.

Turen forløp uten problem eller uhell for deltagerne. Vi fikk botanisk sett en utbytterik tur og fikk bekreftet våre tanker om at vi ville dekke et langt større område med denne form for tur enn de tradisjonelle tracking-turene. Fra å finne 35–50

R. rupicola var. *rupicola*

R. oreotrephes

rhododendron arter/underarter/naturkryss, fant vi denne gang 93, og har fortsatt noen få uidentifisert. Uten forsinkelsene og snøforholdene i Nanjieluo ville vi nok ha passert 100. Det vurderer vi til å være et svært godt resultat, og samtlige uttrykte stor tilfredshet.

Identifikasjonsarbeidet tok betydelig tid. Ved hjemkomsten hadde vi fortsatt en god del funn som ikke hadde fått sin endelige betegnelse, og vi hadde langt over 100 e-poster med bilder og meningsutvekslinger mellom turdeltagerne før vi fikk bestemt plantenavnene. Hans Eiberg gjorde en uvurderlig innsats i dette arbeidet. Kristian Theqvist fikk samlet inn de beste bildene, deltok aktivt i identifisering av plantene og bygde et utmerket bildegalleri fra hver plass vi var. Bildegalleriet har to deler og kan ses på hans hjemmeside:
http://www.rhodogarden.com/SNWYE_2018_Plants/index.html – denne delen viser først og fremst plantene vi så.
http://www.rhodogarden.com/Yunnan_2018/index.html – denne delen viser først og fremst folk og landskap fra turen.

Hageland
SOTRA
GJERTRUDVEGEN 3, 5353 STRAUME

Ta turen innom oss

Her finner du et godt utvalg av:
- Rhododendron
- Surjordsplanter
- Stauder
- Roser
- Sommerblomster
- Granitt
- m.m

TLF. 56 32 12 52
www.hageland.no

Hageland

www.hageland.no

Hageland Askøy
Juvikflaten 6
5308 Kleppestø
Telefon: 56 15 29 29

Hageland Fantoft
Fantoftveien 9
5072 Bergen
Telefon: 55 91 80 30

De fineste hagene kommer herfra

GIMLE PLANTESKULE

Stort utval i planter for hagen
Spesialområde:
Rhododendron og surjordsplanter

Kontaktinformasjon:
Gimle Planteskule
Vikøy,
5600 Norheimsund

Tlf.: 56 55 04 80
Faks: 56 55 04 87
gimle@vestplant.no
www.vestplant.no

Rhododendron suoilenhense
og litt til

Tekts: Harald Kårtveit

Harald Kårtveit og *R. suoilenhense* i Seaforde Gardens Foto: Jan Rune Hesjedal

Dette er en rasktvoksende, storbladet rhododendron med begrenset herdighet. Det er noen av våre medlemmer som har skaffet seg denne allerede, men den er foreløpig vanskelig å få fatt i. Bladene på min plante er opptil 16 × 40 cm, så det er så absolutt en storbladet plante. I løpet av fire år er den blitt ca. 2 meter høy og fremstår som en opprettvoksende, åpen plante.

Navnet kommer fra fjellet Mt. Suoilen i det nordlige Vietnam, der planten er funnet. Der vokser den på 2200–2400 meters høyde. Den har svært store, glatte blad uten indument. Skal også begynne å blomstre i ung alder med hvite eller svakt gule blomster – muligens får vi oppleve dette? Den må absolutt stå beskyttet for vind og bare plantes på de beste klimatiske stedene på kysten. Min plante ble plantet ut ettersommeren 2017 og står uten skader foreløpig. For sikkerhets skyld dekket jeg jorden med isolasjon slik at røttene stod frostfritt. Sist vinter var det et par netter med 13,5 minusgrader, og dette gikk greit. Informasjon fra Storbritannia antyder at den ikke liker tørke.

I april 2018 var jeg på tur til Irland sammen med Jan Valle og Jan Rune Hesjedal. Der besøkte vi Seaforde Gardens i Nord-Irland og eieren, Mrs. Anthea Forde. Da vi hadde presentert oss som medlemmer av Den norske Rhododendronforening, tilbød hun seg til å vise oss den private delen av hagen. Det var virkelig en prektig eiendom med mange store gamle rhododendron, magnoliaer og mange andre busker og trær. Vi fikk i tillegg en omvisning i hennes drivhus med mange ulike sommerfugler.

Hun kunne også vise oss rundt 20 store eksemplar av nettopp *R. suoilenhense*. De var svært høye med en åpen vokseform. Hennes nå avdøde mann, Patrick Forde, hadde samlet inn frø i 1992 under en ekspedisjon til Vietnam. Resultatet var disse kjempestore plantene i hagen. For øvrig ble arten introdusert av Alan Clarke og Keith Rushforth i 1992.

Blomsterstand av *R. suoilenhense* fra Caerhays Estate i England Foto: Ole Jonny Larsen

De av våre medlemmer som var med på foreningsturen til Irland og Nord-Irland for mange år siden, husker muligens Seaforde Gardens. Da fikk vi omvisning av Patrick Forde. Spesielt var det også at bussjåføren på turen gav hageeieren en verbal overhaling – et tydelig eksempel på at det var mange åpne sår på grunn av de politiske forholdene i området.

Noen opplysninger er hentet fra boken *Storblada rhododendron i Norge* av Ole Jonny Larsen.

Harald Kårtveit og *R. suoilenhense* i Haralds hage på Sotra Foto: Terhi Pousi

Dyret – en ukjent, uvanlig og omdiskutert rhododendron i parken ved Kysthospitalet i Hagavik

Tekst og foto: Jan Rune Hesjedal

Blomst og bladrosett av Dyret

På Det norske arboretet Milde kaller de planta for Dyret på grunn av dens kjempestore rørformete og røde blomsterklokker. Planta i parken ved Kysthospitalet er omtrent 6 meter høy og like bred med åpen og lett slengete vekst, et lite tre. Trolig plantet en gang mellom 1924–27. Navn og historie om anskaffelse er ikke mulig å finne ut av i dag. Det eneste vi vet noenlunde sikkert er når det aktuelle området ble beplantet.

Det er gjort vurderinger av botanikere på plantestedet, samt sendt foto til rhododendronkjennere i utlandet, uten at noen har funnet ut hva dette er. Frem til i dag har man med stor sikkerhet ment at det dreier seg om en hybrid.

Jeg kan heller ikke gi et sikkert svar på om planta er hybrid eller art. Målet med å skrive artikkelen er at leserne får anledning til å ta del i historien og kanskje vise interesse og gjerne bidra til å løse spørsmålet om hva det er for plante. Jeg har mine egne tanker om hva det er, og det kommer jeg tilbake til litt senere i denne artikkelen.

Selv om jeg bor bare noen få kilometer fra parken, var det først i 2013 jeg så planta for første gang. Min første tanke var at det var en ren art eller en naturhybrid. Etter min vurdering var planta lite egnet som hageplante med sin åpne og lett slengete vekst. Var det en planlagt hybridisering, vil jeg kalle den totalt mislykket.

Jeg har produsert frø ved selvpollinering fra planta både i 2013 og 2016. Avkommet ser tilnærmet helt identisk ut, hadde frøplantene vist variasjon kunne det indikert at ulike foreldreplanter dominerte. Det er imidlertid for tidlig å bruke dette som et sikkert bevis på at Dyret er en art. Vi får vente til frøplantene kommer i blomst før vi kan nærme oss et svar.

Vi mennesker kjenner hverandre når vi møtes fordi hjernen vår har lagret bilde av venner og bekjente. Slik er det og med ulike objekter vi møter, også planter kjenner vi på samme måte. Det var etter en slik opplevelse jeg kom til å foreslå navn på Dyret, et foto fra New Zealand av blomst med bladrosett av *R. kyawii* i Cox' *Encyclopedia of Rhododendron Species*. Jøss, tenkte jeg, dette fotoet likner Dyret.

Jeg sendt melding til flere plantevenner med forslag om at Dyret trolig var *R. kyawii*, sendte også foto av blad og blomst til noen. Responsen varierte fra sterkt tvilende til helt avvisende. Noe mer spørrende var min danske plantevenn Hans Eiberg. Han mente at foto av blad til dels samsvarte med HH Davidian sin beskrivelse av *R. kyawii.* Da jeg ikke hadde Davidians bøker, ble disse straks anskaffet og grundig studert med tanke på å finne ut om Dyret kunne identifiseres.

Min vurdering ble at Dyret stemmer godt med Davidians beskrivelse av *R. kyawii* for nesten alle av 30–40 ulike karakterer, men én karakter varierer, og det er typen hår på bladets indument. Her beskriver Davidian et stjerneformet hår, mens undersøkelse gjort av en dansk plantevenn, Finn Bertelsen, sier at hårene er dendroide (treformet). Jeg tror på min danske venn og hans vurdering av hårtype. Det jeg likevel er usikker på, er hvordan Davidian har kommet frem til at *R. kyawii* har stjerneformet hår. Indumentet skiller seg vesentlig ut fra de andre artene i subseksjon Parishia, som alle skal ha stjerneformet hårtype. Ulikheten er at *R. kyawii* har et indument som henger fast og gradvis blir borte i løpet av et par års tid, slik at bladene er delvis, eller nesten helt hårløse når de faller av etter to år. De andre plantene i Parishia har et indument som kan blåses av med et pust, eller forsvinner i vind og etterlater en helt hårfri, glatt og grønn underside av bladet.

De to siste års blad med indument. Siste års sensommerblad til venstre

Jeg er noe usikker på hva fremtiden vil vise angående hårtype på indumentet. Davidian var kjent som et petimeter over mikroskopet, noe som viser igjen på hans detaljerte beskrivinger av planter.

R. kyawii er beskrevet som svært lite herdig og finnes knapt i dyrking på De britiske øyer. Derfor skal planten umulig kunne vokse i kalde Norge, og det var nok den første reaksjonen til mine norske plantevenner. Det er trolig også forklaringen på at ingen rhododendronkjenner har vurdert at Dyret kan være *R. kyawii.* At mine plantevenner var særdeles skeptiske og klart uenige i min påstand om at dette kunne være *R. kyawii*, er det all grunn til å forstå, tatt i betraktning planta sitt rykte angående herdighet i kultur. Men mine venners skepsis gjorde meg mer motivert for å finne ut hvilken rhododendron dette var.

Hvordan kan det forklares at planta muligens vokser i Norge, mens den knapt er å finne på De britiske øyer? Jeg har noen tanker rundt dette, men er redd for at det vil kjede leserne til døde å høre om mine vurderinger, men jeg prøver.

R. kyawii ble innsamlet i Øvre Burma første gang i 1912 av en burmesisk plantesamler som het Kyaw. Senere ble den samlet inn samme sted i 1914, 1922 og 1925 av K. Ward, R. Farrer og G. Forrest. Alle ble samlet inn i Øvre Burma fra 6000–12000 ft (1830–3660 moh). Med en høydeforskjell på nesten 2000 meter er det naturlig å tenke at planta kan variere i herdighet, blomstringstid og muligens noen botaniske variasjoner.

I perioden 1910–1925 kom det mange hundre nye rhododendronarter til England og mange titusenvis med frø, også fra mange andre planter. I dette mangfold av nye planter fikk kanskje *R. kyawii* problem med å bli anerkjent og dyrket, den var muligens krevende å dyrke på egen rot, og hadde trolig spesielle krav til voksested. Kanskje ble innsamlinger med lav herdighet prøvd med lite hell osv. Den er heller ikke spesielt pen i veksten.

I den senere tid har også *R. schistocalyx* blitt synonym med *R. kyawii*, noe jeg har vanskelig for å forstå da denne er svært ulik i forhold til slik Davidian beskriver den opprinnelige arten. *R. schistocalyx* er svært lite herdig og kan ha bidratt til at *R. kyawii* har fått ord på seg for å være vanskelig i kultur. I de senere år er det kommet ny innsamling av *R. kyawii* fra Vietnam. Hvordan disse vil klare seg i kultur, vil tiden vise.

En annen sak er at det er liten eller ingen erfaring med arten på De britiske øyer. Men det er bøker og skribenter fra disse områdene som langt på vei legger grunnlag for våre egne meninger om rhododendron generelt, herunder også om herdighet.

Jeg våger den påstand at *R. kyawii* er mer herdig enn hva mange i ulike rhododendronmiljøer mener, trolig best som podet, men kan også trives på egen rot om en er heldig og treffer det rette voksested. Erfaringer fra Arboretet på Milde viser at Dyret klarer seg greit i skogen der som podet på 'Cunningham's White'.

Er Dyret *R. kyawii,* og antatt tid for planting 1924–27, er planta kommet fra CW-frø, det betyr at det er en original innsamling fra en av de kjente plantesamlerne G. Forrest, R. Farrer eller K. Ward.

Jeg håper flere vil ta turen til parken ved Kysthospitalet i Hagavik for å se nærmere på Dyret, kanskje også gjøre sine egne vurderinger om det er det ene eller andre, art eller hybrid.

Viser den åpne lett slengete veksten

På siden

ved Lin Scholten Didriksen
Foto: Lin Scholten Didriksen

Vårlige drømmer!

Vinteren kan være vakker eller nådeløs, men gir oss alltid tid til å drømme om en ny, spirende vår. Så heldige vi er, som kan leve med fire distinkte årstider. Hver med sin egen prakt og særegenhet.
Jeg elsker våren og det gryende livet. Når bedene våkner til liv, og hver plante er et nytt mirakel som behørig blir bemerket og diskutert. Sensommeren er flott, men kan tidvis minne om en overfylt bankett, der man så smått begynner å bli mett. Da er det godt med vinter, hvor man igjen har anledning til å drømme om en ny vår.

Utsnitt av det vakre parkanlegget

Hver vår kan man oppleve særegen vårblomstring rundt om i verden, og alltid gir det nye livet inntrykk av små mirakler. Når du snakker med mennesker eller besøker våren i ulike land, har alle sine spesielle referanser, som f.eks. mandelblomstring i Spania, de mange vakre magnoliaene i Mellom-Europa, uendelig med bluebells og narsisser i England, kirsebærblomstringen i Japan, våre hestehover, hvite og blå anemoner, primler og alt annet som kommer tidlig på våren. For mange av oss gir blomstring av tidlige rhododendronarter litt ekstra brus i blodet.

Et vårlig fyrverkeri

Keukenhof er et stort og vakkert parkanlegg i Lisse sør for Amsterdam i Nederland. Der kan man oppleve årlige blomsterutstillinger på sitt mest praktfulle, et storslagent og mektig fyrverkeri av farger og former.

Keukenhof har en gammel og ærverdig historie. Alt på 1400-tallet ble området brukt til å dyrke grønnsaker og planter. I 1642 stod Keukenhof slott ferdig, omgitt av 2000 mål med dyrkbar jord. Slott og hage blomstret gjennom århundrene. I 1949 kom 20 ledende blomsterløkdyrkere og eksportører i Nederland sammen, og ideen om å bruke Keukenhofs parkområde til å stille ut vårblomstrende løkplanter ble lansert. Alt året etter ble den første utstillingen åpnet, og den ble en umiddelbar suksess.

I 2019 vil den 70. blomsterutstilling åpnes i Keukenhof. Hvert år blir denne utstillingen bygget opp rundt et tema, og i år er temaet Flower Power. Det settes ned rundt 7 millioner vårblomstrende løker, med et hovedfokus på tulipaner. Det er ikke bare plantenes mange og ulike farger og former og spennende samplanting, som gir slikt et mektig inntrykk, men også det store antallet av hver løk som plantes i hvert tablå. I Keukenhof er det hele 500 blomsterdyrkere som gjennom 100 deltagende bedrifter lager hver sin bit av den fargemektige blomstereksplosjonen.

Nederland er et blomstersenter

I Nederland dyrkes, importeres og eksporteres en stor andel av de blomster som det handles med rundt om i verden. 77 % av alle blomsterløker kommer fra Nederland, og av de rundt 1800 nye plantevarianter som utvikles hvert år for det europeiske marked, kommer 65 % av plantene derfra.

Parkens inndeling

Min manns nære familie bor i Nederland. Jeg har derfor hatt anledning og gleden av å besøke blomsterutstillingen i Keukenhof gjentatte ganger. Blomsterskuet er utrolig vakkert arrangert i det flotte parkanlegget. I parken er det rundt 20 utendørs avdelinger og 3 hovedpaviljonger med over 20 ulike innendørs utstillinger. Dette gir rike inntrykk og varige minner, som jeg blant 50 millioner mennesker kan ha med meg i livet.

Keukenhofs utfordringer

Den største utfordringen er at jeg absolutt ikke er blant de få som elsker å besøke dette skuet. Hvert år når vi vender tilbake, er det stadig flere besøkende som kommer fra all verdens hjørner. Mer enn 50 millioner mennesker fra over 100 forskjellige land har besøkt utstillingene til nå, og anlegget føles stadig mer overfylt for hvert år som går.

Ja, jeg synes det var kjekkere å besøke Keukenhof tidligere, men jeg ville aldri takke nei til å dra tilbake. Jeg vil bare prøve å sørge for å dra dit tidlig på dagen ved åpningsstart – og på en ukedag framfor helg. De burde kunne innføre et makstall for antall besøkende på samme tid, men uansett folketetthet, er dette et av vårens vakreste eventyr for meg.

Noen minner

Jeg har mange minner fra vårlige temaer i Keukenhof, jeg har fått anledning å besøke. Først og fremst er det farger og dufter, spennende samplantinger, og samling av store mengder enkeltløkblomster av samme type som ulike tulipaner, narsisser, *Anemone blanda*, perleblomster (*Muscari*) og hyasinter. Nye tulipaner eller narsisser som presenteres, kan være mer eller mindre praktfulle eller noen ganger bare litt rare. Den vakre parken er et nydelig bakteppe for slik en blomsterprakt.

Et år var det brukt så mye hyasinter at store deler av området var innhyllet i en intens, men herlig duft. For å holde hyasintenes store hoder oppreiste gjennom vær og vind var hver eneste blomst støttet opp med en liten stang. Det er et imponerende arbeid som ligger bak disse blomsterutstillingene. I de faste paviljongene finner du noen av de flotteste blomsteroppsatser og andre finurligheter du kan drømme om. Når du så kommer til enden av parken (du vet, etter alle de blomstrende kirsebærtrærne og så videre bak eller opp i vindmøllen), og ser ut over markene utenfor parken, da skuer du selvfølgelig ut over fargesterke tulipanfelt som dyrkes for salg av løker, ja, så langt øyet rekker.

I 2007 var det markering av Carl von Linné som ble født 300 år tidligere, og svensk tema for utstillingen. Tulipaner døpes fremdeles i henhold til Linné sitt system. Der var det bl.a. skapt en elv av gule tulipaner med blå *Muscari* i midten. Elven buktet og svingte seg naturlig i landskapet med sine sterke svenske farger. «Eg va' månebedotten».

En innendørs utstilling, vakkert presentert, med store mengder av ulike orkideer, har også gitt et sterkt og varig inntrykk.

I år vil du kunne besøke Keukenhof fra 21. mars og fram til 19. mai. Så hold ut vinteren, folkens, snart er våren tilbake med sine millioner av spirende mirakler.

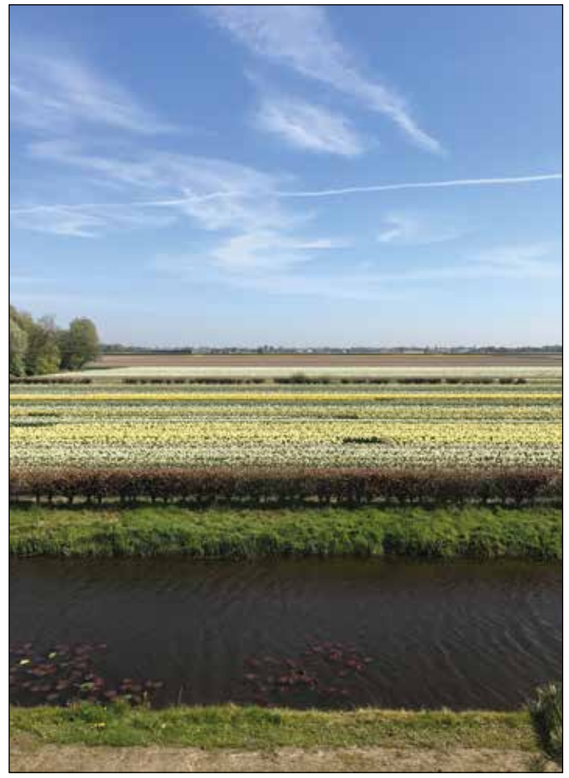

Tulipanfelt

Tulipaner og turister

Sitkagrana

- og jordblanding for rhododendron og andre surjordsplanter

Tekst og foto: Jakob Roalkvam

Eit NRK-TV innslag her om dagen om brenning av sitkagran langs kysten spora tankane mine inn på arbeidet med treavfall og jord i vår eigen hage. Det vart også naudsynt å repetere korleis spørsmål kring bearbeiding av surjordsbed er framstilt i ein rikhaldig hagelitteratur i bok- og tidsskrifthyllene. Nedanståande er mitt samandrag frå denne øvinga.

Er plantejord til rhododendron eit problem?

I *Lapprosen* nr 3–2015 refererer Bengt Karlsson til ein vedvarande diskusjon i svenske og danske rhododendronmiljø om kva som er beste jordblanding for rhododendron. H. E. Reiley (4) nemner også at det er (var i 1992 USA) «much controversy» rundt temaet om jordforbetring og tilføring av organisk materiale til rhododendronjord. Å døme etter artiklane i *Lapprosen* frå 1998 til i dag, så vel som i andre norske litteraturkjelder, tek me dette temaet heller roleg på norsk side. Dette heng truleg saman med at jorda er veleigna alt frå naturen si side der planteaktiviteten har vore størst på Vestlandet og Sørlandet. Dette fell også saman med eigna klimasoner, nedbørstilhøve og kor folk bur. Eit typisk trekk ved hagepresentasjonane i *Min rhododendronhage* (Ole Jonny Larsen / Den norske Rhododendronforening, 2014) er at dei større rhododendronsamlingane er lagt til stader som ligg i eller ved skog eller opphavleg har vore skogsmark og seinare husdyrbeite i surjordsområde. I områda der leire eller annan kalkrik grunn dominerer, synest det å vere opplese og vedtatt at rhodobed må leggjast oppå grunnen med tilført surjordblanding.

Vår skogshage på Suldalsosen i Ryfylke

er såleis «typisk norsk»: Eit vestvendt område i skogkanten – godt i le for den kalde og tørre austavinden (Hestakrono 4-5 daa) – med furuskog, lyng, knausar, myrdrag og steinblokker i alle fasongar vart drenert og overflatedyrka til sauebeite rundt 1950. Då sauehaldet vart avvikla tidleg på 1970-talet, vart området tilplanta med gran der jordsmonnet var godt nok. Elles fekk noko glissen furuskog stå, og blåbærlyngen vende straks attende. Far min, som hadde vore tømmerhoggar i Canada i mellomkrigstida, hadde spesielt god tru på sitkagrana der det er fuktig nok. Etter at me hadde ført fram veg og sett opp bustad i området midt på 1980-talet, melde etter kvart behovet for hageareal og sollys seg. Sitka så vel som norsk gran vaks enormt utover 90-talet. Men i perioden 1995–2015 vart 2/3 av granplantingane hogde i takt med ein «galopperande rhodomani» med dyrking av eigne frøsådde planter. Ein del av sitkagranene hadde alt nådd ein diameter på vel 0,5 m! Alt av greiner og bar som ikkje gjekk til vedfyring, vart tatt vare på og kverna eller klipt til plantedekke og jordforbetring, gjerne etter nokre års lagring. Stadeigne lausmassar hjå oss er ei svært vekslande blanding av drenert myrjord, lyngjord, silt (raud, gul og grå) og steinblokker som ofte må flyttast på for å gje høvelege bed – og gangstiar i mellom. Saman med eit billass knust veggrus (0–16 mm) i ny og ne, litt kugjødselkompost og naturtorv (H2–4) har alt tilgjengeleg resttrevirke og bar vore ein avgjerande faktor for å få jordblandinga eg trur mest på. Godt fukta årgangar av *Suldalsposten*, *Stavanger Aftenblad* og *Klassekampen* har funne sin plass som underlag for toppdekke.

Greiner frå tømmerhogsten for nokre år sidan er nå moden for å gå til jordforbetring eller toppdekke, ev. via kompostkverna. Fin aktivitet for ein pensjonist i vintrar med sein eller lite snø eller frost i bakken

Etter 20 år kan me slå fast at dette har vist seg å vere oppskrift på god vekst og utvikling for mange hundre rhododendron alt frå 1 år gamle frøplanter til større pottedyrka rhododendron og andre surjordsplanter. Spør nokon om blandingshøvetal, er svaret varierande. «Man tager hvad man haver» med minst mogleg masseflytting og brukar «magefølelsen». Men trillebår, gode stein- og gruslagde stiar samt nokolunde god kondisjon hjå gartnaren må til. Endeleg trur me litt fullgjødsel kvar vår er naudsynt for å kompensere for store nedbørsmengder (2000 mm per år i snitt) gjennom haust og vinter. Det kan også motvirke nitrogenunderskot dersom trevirke, bar og bark i jordblandinga er i ferskaste laget. Årviss mulching av godt vaksne planter er me dessverre ikkje så gode på. Til dette har skogshagen blitt for stor, og tilgang på eigna virke er ein knapp faktor. Det meste av organisk materiale går med i nye «bedprosjekt». Me har i staden satsa på at sopprot i grunnen, furunåler og lauv frå gjenverande tre i området (furu, bøk, kirsebærtre, rogn, magnolia) skal gjere jobben supplert med «vennlegsinna» botndekkarar.

Teori og praksis: Kva seier litteraturen?

Sjølv om ovanståande ser ut til å virke godt i praksis, er det alltid greitt å vite kva ekspertisen meiner. Her reknar eg lista nedanfor som gode kjelder til kunnskap og gir berre nokre smakebitar av dette stoffet.

Eit sitat frå referanse (3) (K. Cox) er verdt å trekkje fram:

«Rhododendron benefit from thorough soil preparation. It is astonishing how many people are prepared to invest a lot of money in plants but are reluctant to spend anything on soil improvement.»

H. E. Reiley (4) poengterer at det særleg er planter som har vakse ei stund i torvblanding i potter, som har spesielle krav då røtene

Barnåler, lauv og kverna greiner er klar til innblanding i bed, saman med stadeigen jord, og tilført grus/sand/steinstøv og kugjødselkompost.

på desse plantene kan ha vanskeleg for å vekse ut av pottemediet. Det kan vere tilfelle dersom jorda det vert planta i, er for ulikt pottemediet. Grunnen kan mellom anna vere problem med fukttransport. Då kan det vere nødvendig å rive godt i røtene og tilføre organisk materiale i ein diameter på rundt 1 meter eller i heile bedet. (Eit hjartesukk i denne samanheng: Gartneriplanter av rhododendron veks ofte i potter med ein altfor liten diameter i høve til plantestorleiken og naturleg rotform.)

Organisk materiale som trevirke, lauv og barnåler har fleire funksjonar i eit bed:

- Jorda si evne til å halde på fukt og næring aukar
- Jordstruktur og tilgang til oksygen vert betre
- Gradvis forråtning av organisk materiale gir stabil tilførsel av plantenæring

Dersom fersk bark og sagflis vert nytta i jordblandinga, kan det vere nødvendig å tilføre nitrogenrik kunstgjødsel i jordblandinga samtidig.

Gras frå plenklipp vert nedbroten svært raskt og må difor nyttast med større varsemd i rhododendronjord og rundt planter og tre. Varmeutvikling kan skade rothalsar.

Ugjødsla naturtorv og drenert myrjord (sphagnum) kan vere verdifulle element i jordblandingar for alle surjordsplanter. Men fleire (for eksempel Cox (5)) meiner dette ikkje bør brukast åleine utan innblanding av grus og anna organisk materiale. I tillegg til å vere naturleg veksemedium for lyngplanter hjelper torv til å halde rett Ph og fuktnivå. Grov torv er betre enn finmalt torv i så måte. (Naturtorv kjøpt i sekk er gjerne merkt med struktur/nedbrytingsgrad på ein skala frå H1 til H10 der H2–4 er på den grove sida og reknast som veleigna for rhododendron.) Somme har tatt til orde for å begrense bruken av torv av omsyn til miljø og klima. Kenneth Cox (5) er innom dette temaet i den nye boka *Woodland Gardening* (s. 195). Han gir etter mitt syn ei balansert og god framstilling som konkluderer med at materialet er ein fornybar ressurs som framleis kan nyttast i hagearbeidet. I alle høve må det gjelde for Skandinavia der nåverande tilgang og bruk neppe er nokon trussel for miljøet. Torv frigjer CO_2 ved tørking, men gir grunnlag for ny plantevekst og ny CO_2-fangst i nye bed.

Grus, sand og steinstøv som vesentlege innslag i bedet har fått auka merksemd i seinare tid. *Trädgårdsboken om jord* (1) tilrår dette i hagebruk generelt og for lyngvekstar spesielt. Steinstøv/mjøl av basalt og granitt er langtidsverkande og inneheld kalsium, magnesium og mikronæring. Større grus-/steinpartiklar fungerar samtidig til å stabilisere strukturen og gir ei varmare jord. Eit trillebår- eller billass av usolda (veg)grus frå knuseverk gir såleis alt dette samtidig.

Sopprot, i lyngfamilien i form av varianten Erikoid mykorrhiza, er ein symbiose mellom soppartar i jorda og røtene til tre og lyngplanter, eit vesentleg element i trivselen til lyngplanter som rhododendron, blåbær og tyttebær. Slik sopprot verkar som forlenga armar for røtene til rhododendron ved å vere spesialisert til å skaffe nitrogen og fosfor frå sur jord til planteveksten og kolhydrat frå fotosyntesen i retur til soppveksten (1). Me kan gå ut frå at dette er ein vesentleg grunn til at rhododendron/lyng trivst i sur jord og kan trivast med lite tilførsel av kunstgjødsel. I (1) vert det påpeika at plantene kan kvitte seg med mykorrhiza og gje betre grobotn for konkurrerande ugras dersom jorda inneheld for mykje lettløyseleg næring, særleg nitrogen. Kanskje bør me også vere varsam med flytting av planter i god trivsel pga. dette fenomenet?

Sitkagrana – ven eller fiende?

Me kan konkludere denne noko usystematiske avsjekken av eigen praksis mot litteraturråd med at teori og praksis synest å samanfalla temmeleg godt. Dersom me skulle endra eigen praksis på noko punkt, måtte det vere å erstatta noko av kunstgjødsla til større planter i god trivsel med mulching av organisk materiale. (Som pensjonist kan dette kanskje la seg gjere.) Vår massive bruk av alt avfall frå granhogst vil halde fram då plantene synest å like det. Kvisthaugar av ulik årgang ligg klar til bruk og endå eit par daa med gran kan hoggast når som helst og gi førsteklasses grunn til nye surjordsbed om nokre år.

Ukontrollert spreiing av sitkagran synest ikkje vere noko problem hjå oss pga. stor konkurranse frå andre vekstar i utmarka. Sitkagrana her i Hestakrono kan såleis ikkje på nokon måte kallast pøbel eller fiende, men heller ein kjær ven og ressurs for utandørs så vel som innandørs bruk.

Det var difor med litt undring eg såg eit NRK TV-innslag i «Norge i dag» om fjerning og brenning av sitkagran i stor skala nordover langs kysten. Brenning av trevirke utandørs kan vanskeleg reknast som noko godt miljøtiltak verken lokalt eller globalt. Granbaret som ikkje kan lagrast for rotning i terrenget, kunne ha blitt ein ressurs for alle vestlendingar som har eller ønskjer seg ein hage for rhododendron og andre surjordsplanter. Lagra nær bilveg med eit «ver så god-skilt» vil greiner og granbar vere tilgjengeleg for vidare bearbeiding og transport til ventande hagar.

LITTERATUR/KJELDER:

1 Langenskiöld-Folke, Anne (red.): *Trädgårdsboken om jord*, særleg s. 64–72, s. 105–120 og s. 291–298
2 Karlsson, Bengt: «Några ord om konsten att blanda till den 'retta' rhododendronjorden», *Lapprosen* nr. 3–2015
3 Cox, Kenneth: *Rhododendron & Asaleas – A Colour Guide* (2005): «Organic matter: The magic ingredient», s. 9
4 Reiley, H. Edward: *Success with Rhododendrons and Azaleas*, (1992): «Organic matter and mulches», s. 33–36
5 Cox, Kenneth: *Woodland Gardening* (2018): s. 191–197

Ferdige rhododendron-bed av frøplanter etter eit par år

Besøk hos

John McQuire i Deer Dell Garden

Tekst og foto: Ole Jonny Larsen

John McQuire i hagen sin

Høsten 2018 skulle jeg etter planen lede en skandinavisk ekspedisjon opp Salweendalen i Yunnanprovinsen i det vestlige Kina. Ni deltakere var plukka ut i tillegg til meg selv, og en kinesisk reiseoperatør var satt på jobben med å arrangere turen i Kina. Det eneste jeg mangla var et visum til Kina, noe jeg har fått tre ganger tidligere uten problem. Normalt tar det 1–2 uker å få visum, men midt i september ble prosedyrene hos den kinesiske ambassaden i Oslo uten forvarsel endra slik at det nå tar 4–5 uker for å få visum. En må endog møte opp personlig for å avgi fingeravtrykk. Resultatet ble at jeg og en venn, Roar Aasen, ikke rakk å få visum i tide mens de andre, som hadde søkt bare noen dager tidligere enn oss, fikk innreisetillatelse etter gammel prosedyre. Det ble altså ikke noen Salweenekspedisjon på Roar og meg.

Vi syntes veldig synd på oss selv og fant raskt ut at vi måtte ha en eller annen form for «trøstetur» som erstatning. Jeg hadde lenge ønska å besøke en kjent hage i det sørlige England, nemlig John McQuires kjente eiendom Deer Dell i Surrey, sørvest for London. KLM viste seg å være så greie at de for et gebyr endra billettene til Kunming i Kina til å gjelde for Heathrow i England, vi tapte ikke så mye på dem i alle fall. Så kort etter at de andre hadde dratt til Kina, befant vi oss i en for oss totalt ukjent, men sjarmerende liten engelsk by som het Farnham.

Jeg fikk først øynene opp for Deer Dell og eieren John McQuire da jeg kjøpte boka *Pocket Guide to Rhododendron Species based on the descriptions by H.H. Davidian* i 2009, til daglig blant rhodofolk verden over bare kalt for «Pocket Guide». Den er på 692 sider med rundt 700 bilder av rhododendronarter. Det som imponerte meg mest, var at majoriteten av bilda var tatt i *en* hage som het Deer Dell, til da ukjent for meg. Det viste seg å være den private hagen til en av forfatterne, nemlig John McQuire. Den andre er avdøde Mike L.A. Robinson.

Pocket Guide er en spesiell bok da den, som navnet sier, er ment til å ta med seg «i lomma» når en besøker hager, parker eller til og med i naturen der en venter å få se rhododendron. Andre tilgjengelige verk om emnet er enten for store og tunge eller er på flere bind, så de kan bare brukes ved skrivebordet eller til nød i egen hage. Og fremdeles må det sies at *Pocket Guide* er ei ganske tung bok, så den egner seg ikke bokstavelig talt til å bære i lomma. En bør nok ha en bag eller ryggsekk. Men det er ei veldig nyttig bok, det skal sies. Mitt eget eksemplar har vært i Kina to ganger!

Strengt tatt var det ikke John og Mike som skrev *Pocket Guide*, i alle fall ikke hoveddelen av den. Det var Hagop Haroutune Davidians verk. Davidian arbeidet ved Royal Botanic Garden Edinburgh fra 1947 til 1972 da han gikk av med pensjon. Han fortsatte likevel å arbeide med rhododendronslekta til sin død. Han er mest kjent for firebindsverket *Rhododendron Species* som er delt inn i følgende deler: *Lepidotes, Elepidotes I* og *II og Azaleas.* Det er det største verket som er skrevet om denne slekta. Bøkene kan finnes enkeltvis på ulike nettbokhandler verden over, både som nye og brukte bøker. De er absolutt verdt å ha på grunn av de meget nøyaktige artsbekrivelsene, men de har ikke bilder av hver art, og de bilda som er med, er ofte gamle.

Davidian skjønte selv at mammutverket aldri kunne bli en feltgaid for hvermann. I sine eldre år begynte han derfor å arbeide med ei håndbok som skulle inneholde korte beskrivelser av alle til da kjente arter med de viktigste kjennetegn og nøyaktige detaljer for identifikasjon. Da Davidian døde i 2003, var håndboka ikke ferdig, og manuskriptet ble lagt vekk i arkivet etter han. Det ble imidlertid sporet opp av Pam Hayward ved *The Royal Horticultural Society, Rhododendron, Magnolia and Camellia Group* noen år senere, med god hjelp av Davidians sekretær, Eileen Wood. Manuskriptet ble overlatt til John McQuire og Mike L.A. Robinson, og de klarte å fullføre det slik at det endelig kunne publiseres av Royal Botanic Garden i Kew i 2009.

John og Mike gjorde noen endringer i manuskriptet. Først og fremst skaffet de til veie bilder av alle artene, for det meste nærbilder av blomster og litt av blada rundt. De endret også klassifikasjonen til det moderne systemet fra den såkalte Edinburghrevisjonen med underslekter, seksjoner, underseksjoner og varieteter. Davidian brukte det gamle Balfour-systemet med inndeling i serier og underserier fra før krigen, noe som gjorde at mange anså bøkene hans som foreldet allerede da de kom ut. Som en tributt til Davidian lot McQuire og Robinson de gamle serienavna stå med mindre skrift sammen med den moderne inndelingen.

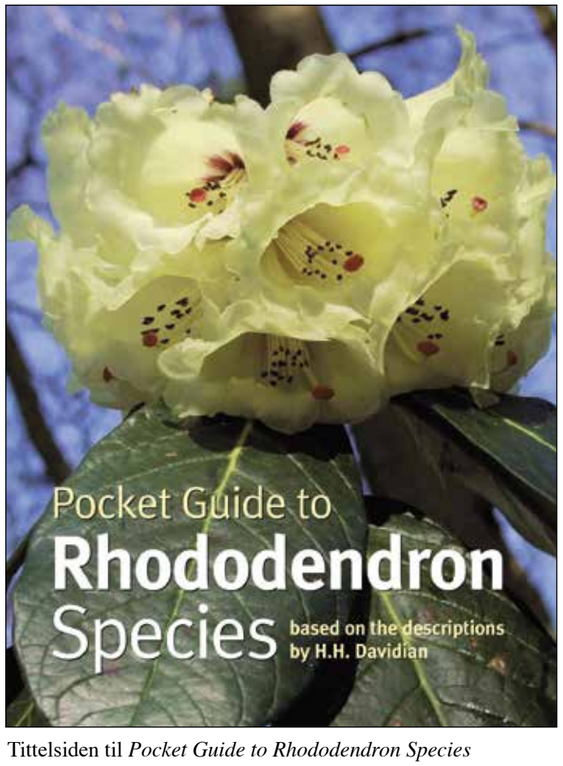

Tittelsiden til *Pocket Guide to Rhododendron Species*

De to skrev også omtaler av arter som er kommet i kultur etter at Davidians bøker kom ut, og i samme stil som de andre beskrivelsene i boka. Deres bidrag er markert med gul farge under teksten slik at det er tydelig hvem som har skrevet hva. *Pocket Guide* er en hendig og rask gaid for å identifisere rhododendronarter ut fra ytre kjennetegn. En kunne selvsagt ønske seg mer detaljerte bilder av hver art som viste variasjon i blomsterfarge, blad og annet, men da ville det fort ikke bli noen lommegaid lenger. Boka veier tross alt nesten en kilo allerede.

Jeg hadde avtalt å møte John McQuire en dag i oktober 2018 og se på hagen sammen med han. Skjønt «hage» i vår betydning av ordet kan en vel ikke kalle et område på ca. 25 mål, selv om det meste er fylt opp med rhododendron? Eiendommen ligger for seg selv i et skogsområde med god avstand til naboene. Da vi kom opp til huset, ble vi møtt av et stort klistremerke på ytterdøra med teksten: *Love Europa. Hate the EU!* Johns mening om Brexit-diskusjonen var det ingen tvil om. Og det gjorde det første møtet lett da vi fortalte at både Roar og jeg hadde stemt nei til EU i 1994.

John er 86 år, og jeg var litt usikker på hvor klar han var for å gå rundt i hagen og prate i flere timer slik sånne besøk oftest arter seg når ihuga rhodomaner møtes. Roar, som var med som tred-

je hjul på vogna, er ikke spesielt interessert i rhododendron, men han er veldig tålmodig, det skal han ha! Uansett, det var ingen grunn til bekymring. John er en høy og slank mann med tjukt grått hår. Han var sporty kledd og åpenbart vant til både lange hagevandringer og tilsvarende samtaler om plantenavn, botaniske detaljer, planteinnsamling og formering. Vi fant fort tonen, var enig om mangt og mye, og jeg er sikker på at John også hadde stor glede av besøket. I hans alder minker det nok på besøk, eller som han selv tørt sa: «I don't get many visits. Most of my friends are dead!»

John og kona Sylvia kjøpte huset og eiendommen i 1970. Han var da pilot i vanlige rutefly, noen han holdt på med i 30 år. Mellom flygninger rundt på kloden brukte han tida til å bygge opp

Roar Aasen i innkjørselen til John og Sylvias eiendom

ei enorm rhododendronsamling, åpenbart en av de største og mest komplette i verden. Eiendommen har mange store trær, for det meste vanlig furu (*Pinus sylvestris*). Disse fungerer som

et tak over plantene og beskytter mot kulde og sterkt sollys. Rundt huset og ved oppkjørselen har de anlagt en tradisjonell hage med plener, stauder, prydbusker og introduserte trær. Resten av eiendommen er bokstavelig talt fylt opp med rhododendronarter og noen innførte trær i tillegg til de som vokser der naturlig. Han har lagt ut store seksjoner delt inn av smale stier. Dette er Johns «bed». Noen deler har naturlig nok blitt ganske overgrodd med åra og kunne trenge hard tukt med motorsag. John kaller disse områda for jungelen: «Every collector ends up with too many plants on too small space!» Et utsagn jeg ikke har problem med å skrive under på. Andre seksjoner er velstelte der hver plante har fått nok rom til å vokse seg store uten konkurranse, ofte er disse fylt opp med nyere arter som har kommet i kultur i senere år.

Johns mål har vært å samle så mange elepidote arter som mulig, inkludert underarter og varieteter. Først og fremst for sin egen fornøyelse og interesse, men også for å sikre dem for kultur i framtida. Og han er ikke typen som vil ha sjeldenhetene for seg selv. Tvert om, John er mer enn glad om noen kommer og tar stiklinger eller podekvister fra samlingen hans for å spre artene til både private hager og offentlige samlinger. Han er svært kunnskapsrik om rhododendron. Han kjente Davidian personlig, og bøkene hans er favorittene, men han setter også stor pris på bøkene til Peter Cox og Peter Hutchinson, James Cullen, David Chamberlain og andre som har bidratt til den rikholdige rhododendronlitteraturen.

Det er ikke lett å velge noen planter å omtale spesielt i en slik hage. Utvalget med lite hardføre rhododendronarter imponerte meg for eksempel mye. Deer Dell har arter som *protistum, nuttallii, kyawii* og *magnificum.* Dette er planter jeg trodde bare var aktuelle i Cornwall og ellers på vestkysten, men hos John har de åpne plasseringer uten noen spesiell beskyttelse. I Norge kan vi bare drømme om å dyrke disse. Nyere introduksjoner som *suoilenhense, yuefengense, magniflorum* og *polytrichum* er alle på plass i hagen, den første har allerede blomstra i flere år.

De klassiske storblada artene i underseksjonene Grandia og Falconera var alle med i samlinga, flere av dem svært store etter så mange år. Noen hadde dessverre hatt en tøff sommer med

Nye introduksjoner som *R. magniflorum*, *R. polytrichum* og *R. glanduliferum*

mye tørke, John mente det var den tørreste sommeren på 40 år. Han hadde slitt veldig med å vanne det store området til tross av mye mekanisk vanningsutstyr jevnt plassert utover. Da vi besøkte hagen i november, så alt normalt ut, men ifølge John, var grunnen fremdeles altfor tørr rett under overflata. En hage kan saktens klare *en* slik sommer, men hvis dette blir normalen, kan det se mørkt ut for rhododendrondyrking i framtida.

John har noen svært spesielle planter i samlinga. En er *Rhododendron vesiculiferum* der han har spilt en viktig rolle for å red-

Utsnitt av den formelle delen av hagen nær huset. Vannslangen vitner ennå om tørkesommeren 2018.

de den fra å dø ut i kultur. Denne arten er nært beslekta med *R. glischroides,* men skiller seg fra denne med å ha hvite hår under blada og på noen andre plantedeler. Den er ekstremt sjelden i kultur, muligens var planten John fikk materiale fra i Clyne Gardens i South Wales det eneste eksisterende eksemplaret på De britiske øyene. John fikk laget en poding som han igjen tok stiklinger fra, og nå blir den formert i beskjedent omfang av Millais

Disse to bildene viser den sjeldne *R. vesiculiferum*

Nursery slik at arten for øyeblikket er redda for framtidig kultur.

En annen spennende art i samlinga er *Rhododendron codonanthum* (AC 1881A), en Taliensia-art nær beslekta med *Rhododendron pronum.* John har et fint eksemplar med dette navnet, men før den blomstrer for første gang, kan den ikke identifiseres sikkert, så han håper hver høst på at det skal dukke opp blomsterknopper. Så langt uten hell.

Er dette *R. codonanthum* eller ikke? John venter i spenning at planten skal blomstre for første gang slik at den skal kunne bestemmes med sikkerhet.

Jeg vil også nevne *Rhododendron kyawii*, en frostfølsom Parishia-art som er meget sjelden i kultur, også på De britiske øyene. Jeg har bare sett den i Peter Cox' samling i Glendoick, og der var den dyrka i veksthus. Det skal finnes noen få eksemplar i svært milde vestkysthager i England, Skottland og Irland. Johns plante vokser helt åpent i hagen, uten særskilt beskyttelse.

Planten kom som stikling fra hagen til en avdød venn. Der er en del forvirring rundt identifikasjonen av denne arten og hvordan skille den fra andre arter i underseksjon Parishia. Forfatterne opererer sågar med forskjellige artsnavn og ulikt antall arter. John har studert sin plante nøye og mener at den stemmer 100 % med beskrivelsen hos Davidian. Denne igjen er ganske sikkert laget utfra herbarieeksemplaret, som jo skal være «fasiten».

Jeg kunne ha vært mye lenger i hagen til John McQuire, men dagslyset ble svakere, og jeg hadde en mistanke om at Roar hadde venta lenge nok mens John og jeg pratet om planter. Jeg håper samlinga i Deer Dell vil bli videreført og verdsatt for det den er, en fantastisk genressurs for framtidig rhododendronkultur. Samlere bør kjenne sin besøkelsestid!

Boka *Pocket Guide to Rhododendron Species* er fremdeles i salg

Ifølge John er hans *R. kyawii* korrekt bestemt.

fra ulike forhandlere. Jeg anbefaler eventuelle kjøpere om å sjekke litt på nettet da prisene kan variere ganske mye.

Kilde:
McQuire, J.F.J. and M.L.A. Robinson. 2009. *Pocket Guide to Rhododendron Species.* Royal Botanic Gardens, Kew, Surrey, UK: 692 pp. ISBN 978-1-8426-148-8

Denne artikkelen er den norske versjonen av en artikkel som vil bli publisert i *Journal of the American Rhododendron Society.* Vi takker for tillatelse til å trykke den i *Lapprosen*.

Rhododendron suoilenhense er en nyere introduksjon fra Vietnam. I Deer Dell blomstrer den nå hvert år.

Hilsen fra Vinterbro

- bilder fra et av våre nye medlemmer

Foto: Berut Bull Sletholt

'Percy Wiseman'

Lapprosen har fått en hyggelig hilsen fra Berit Bull Sletholt. Hun skriver at hun som nytt medlem fikk lyst til å dele litt av fjorårets blomstring med oss. En slik hilsen kan ikke være ment utelukkende for redaktøren, og vi vil derfor svært gjerne dele Berits rhododendrongleder med foreningens medlemmer.

Berit bor på Vinterbro i Ås kommune i Akershus. Hun har en ca. ett mål stor bratt tomt med mye fjell som ligger vestnordvest. Det er blitt mange murer både av tre og sten igjennom årene slik at det har blitt mulig å ha blomster og busker. Familien har 51 rhododendroner, og av dem er det 37 forskjellige, noen gamle og en del unge. Jorden er ikke dyp, men heldigvis hadde ikke kommunen noen vanningsrestriksjoner i sommer, så plantene klarte seg gjennom tørkesommeren 2018 uten problem.

Hvis andre av våre medlemmer har lyst til å dele sine rhodobilder med oss, tar vi imot alle bidrag med åpne armer.

'Cunningham's White'

'Sacko'

'Rocket' og 'Azurro' (bak)

'Hachmann's Diadem', ny i 2018

Stor rhodointeresse i øst

Tekst: Haavard Østhagen

I likhet med i 2017 stilte Rhodo Øst både på den store hagemessen på Lillestrøm og Vårtreffet i Botanisk hage på Tøyen i år. Over 20 000 var innom Hagemessen i helgen 20.-22. april og nærmere 8000 besøkte Vårtreffet den 3. juni. I tillegg deltok vi i år også på hagetreffet på Hamar i august.

På Hagemessen hadde vi basert oss på planter bestilt fra skotske Glendoick. Erfaringen fra i fjor var at det var svært stressende å få planter fra Rhododendronhaven i Danmark tidsnok til å kunne presentere dem på Hagemessen som arrangeres så tidlig som i april. I alt 38 planter kom fra Skottland. Mange av dem uvanlige arter og sorter. På fredag ettermiddag satt vi igjen med seks planter, og fortsatt var det to dager igjen av messen. Da var det tilløp til panikk i plantegruppen som hadde ansvaret for å skaffe planter. Redningen ble gode forbindelser til et hagesenter som skaffet oss 17 fine planter til en hyggelig pris. Riktignok ikke så spennende utvalg som Glendoick-plantene, men store, fine planter. Søndag ettermiddag var alle plantene unntatt en solgt med et bra tilskudd til foreningens drift som resultat.

I tillegg til å selge planter var informasjon om rhododendron generelt og Rhododendronforeningen spesielt, et vesentlig formål med å stille på Hagemessen. Vi fikk i år påfallende mange henvendelser fra folk som nylig hadde overtatt hus, enten ved arv eller kjøp, med mange rhododendron i hagen. De som henvendte seg til oss, viste stor interesse for å ta vare på rhododendronene som fulgte med i hagen. Ellers fikk vi flere spørsmål fra profesjonelle aktører som landskapsarkitekter og anleggsgartnere som lurte på om vi kunne være behjelpelige med å skaffe planter. Mange oppdragsgivere var interessert i noe annet enn det naboen hadde (les *R. catawbiense* 'Grandiflorum', 'Cunningsham's White' etc.), og de mente det var god betalingsvillighet for spesielle planter hvis de bare var å få tak i. Noen var på jakt etter noen få planter til spesielle kunder og andre ville ha opptil 40 planter av en sort til større prosjekter. Disse aktørene hadde erfart at det stadig var blitt vanskeligere på få tak i gode rhododendronplanter. Lettere blir det neppe fremover. Flere mente at norskproduserte planter vil ha et marked selv om prisen blir høyere enn man er vant til fra de importerte plantene. Noe å ta tak i både for profesjonelle og mer amatørmessige planteformerere?

Til neste år går Hagemessen av stabelen helgen før påske, dvs. 5.-7. april. Det er nok i tidligste laget for oss. Videre er det arbeidskrevende å skaffe planter og ikke minst bemanne en stand gjennom flere dager. Men på plussiden treffer man mange hageinteressert folk og det blir mange spennende og lærerike samtaler på en slik messe. Noen nye medlemmer blir det forhåpentligvis også.

Bilde Rhodo Østs stand på hagetreffet på Hamar 5. august. Conny (til venstre) og Marianne Assarsson (til høyre) samt Ståle Sørensen (i midten) Foto Erik Gustavsson

Vårtreffet i Botanisk hage på Tøyen ble arrangert 2. juni i strålende vær. Med sol fra skyfri himmel og godt over 30 grader ble det i meste laget både for folk og planter. Med mange store og fine planter fra Rhododendronhaven i Danmark måtte vi rotere plantene så de ikke sto for lenge i solen om gangen. Skygge var mangelvare. Været var heller ikke optimalt for å besøke Vårtreffet, og en del av dem som kom, var mest interessert i is og noe kaldt å drikke. Det var ikke dagen for å slepe rundt på store rhodendronplanter. Salget gikk likevel noenlunde bra, men med en del planter igjen hadde vi et bra utgangspunkt for å stille med planter på Hamar i august der vi i tillegg fikk et bra innslag av lokalproduserte planter.

På hagetreffet på Hamar 5. august slapp de handlelystne inn til standene kl. 10, og vi fortsatte til kl. 16.

Der var mange selgere med et vell av rariteter, fjellhageplanter, roser, woodlandplanter, sjeldne trær, heksekoster, og andre nåletrær og så Rhododendronforeningen da. Et marked som har funnet sted noen år på Domkirkeodden med foredrag og middag/ samvær på lørdag, og plantemarked og flere foredrag på søndagen.

Tilreisende kom fra Hordaland, Trøndelag og Sørlandet i tillegg til mer nærliggende områder.

Været var fint bortsett fra noen sterke vindkast som kastet noen av salgsbodene over ende, også vår.

Ståle tok med mer enn halvparten av salgsplantene fra sin egen produksjon, og ga halvparten av salgssummene til foreningen. Meget sjenerøs støtte til vårt arbeid! Takk til Ståle!

Spørsmål og svar

Bergljot Holm Årstad har skrevet til Lapprosen og spurt om ikke en spørsmål- og svarspalte kunne være en god idé for bladet vårt. Og det synes vi og oppfordrer dere til å komme med spørsmål (store eller små). Vi vil la Bergljots spørsmål være det det første i vår nye spalte:

Etter en tørkesommer med vanningsrestriksjoner har flere av mine rhododendronbusker nesten gitt opp. De har noen få blader her og der. En besøkende fortalte at hun tidligere hadde beskåret sine busker, og at de tok seg godt opp. Hvor mye og når skal man eventuelt beskjære?

Ole Jonny Larsen svarer:
Hvis skaden er synlig først på ettersommeren, er det best å vente med å beskjære til våren. Det samme gjelder for vinterskader. En skal skjære forsiktig i første omgang da plantene ofte har skjulte knopper som kan bryte når forholda ligger til rette for det igjen selv om det ser dødt ut.

Det viktigste om sommeren er å vanne så godt en kan lokalt på hver plante. Det er også viktig å vanne plantene utover høsten når vanningsforbudet er oppheva, da det kan være knusktørt i jorda lenge etter en slik sommer selv om det har regna på overflata. Først når blada kommer ut om våren, ser en tydelig hvor mye som er dødt.

Specialplanteskole med stor egen produktion.
Over 600 forskellige rhododendron.
Se sortiment og priser på www.rhodo.dk

Der er mulighed for fælles import til Norge. Kontakt venligst Johnny Engen for nærmere information:
Johnny Engen
Grøtvedtveien 1
1593 Svinndal
tlf 69286351 / 40063696
E-mail: jo.engen@gmail.com

»Rhododendron-Haven«
Viborg Hovedvej 114, DK-7160 Tørring
Danmark - Telefon +45 7580 0555
Info@rhodo.dk - www.rhodo.dk
Find us on Facebook

RHODODENDRONARTER FOR SALG

2019

Rhododendron bayleyi

Mange nye spennende arter på lista:

Decorum aff, fleire varianter av *rex, adenosum, vernicosum, sperabile, bureavoides, russatum, hypoleucum. tolmachevii* ++
*
Spennende hybrid: *calophytum x sinofalconeri*
*
Mange planter fra innsamlinger i naturen.

Salgsliste kan leses på www.lapponicum.com
Kan også bestilles pr. e-post eller vanlig post.

Ole Jonny Larsen
Bergeplass 12, 6010 Ålesund
Tlf: 41588630

olejonnylarsen@hotmail.com

Informasjon fra

Den norske Rhododendronforening

Innkalling til årsmøte i Den norske Rhododendronforening

Tid: **Lørdag 25. mai 2019 kl. 14:15**
Sted: Sola Strand Hotel, Axel Lunds veg 27, 4055 Sola

Dagsorden
1. Valg av dirigent
2. Valg av referent og valg av 2 medlemmer til å underskrive protokollen
3. Årsberetning 2018
4. Regnskap 2018
5. Innkomne saker
6. Fastsettelse av kontingent for 2020
7. Budsjettforslag 2019
8. Fastsettelse av andel årskontingent til lokallagene for 2020
9. Valg av leder, styremedlemmer og varamedlemmer
10. Valg av revisor
11. Valg av valgkomité
12. Fastsettelse av tid og sted for neste årsmøte

Forslag til flere saker som ønskes tatt opp, må være innkommet til styret senest 3 uker før årsmøtet – innen 4. mai.

Hjertelig velkommen!
Styret i DnR

Kontingent og medlemsregister

Kjære medlem!

Vedlagt denne utgaven av *Lapprosen* finner du giro for kontingent 2019 dersom det ikke er inngått individuell betalingsavtale, f.eks. gaveabonnement eller at kontingenten allerede er betalt.

Kontingenten for 2019 er kr 350,00 for enkeltmedlemskap og kr 475,00 for familiemedlemskap.
Familiemedlemskap (ektepar og samboere) gir begge fulle medlemsrettigheter, og man får ett eksemplar av *Lapprosen*.

Betaler du via nettbank, ber vi om at du skriver navnet på medlemmene innbetalingen gjelder i meldingsfeltet. Dette letter kassererens jobb med å registrere innbetalingene. Dersom betaler er annen person enn medlemmet, må vi få oppgitt navnet på medlemmet. **Betalingsfristen er 31. mars 2019.**

Kontingenten innbetales til bankkonto 3411 26 52622.
Innbetaling fra utlandet: IBAN: NO93 3411 2652 622 BIC/SWIFT: DNBANOKK

Vi ber om å bli underrettet om ny adresse ved flytting, eller ved tildeling av gateadresse, slik at vi til enhver tid har et oppdatert medlemsregister. Du vil da få *Lapprosen* tilsendt uten forsinkelser. Husk også å sende oss melding dersom du får ny e-postadresse. Påminnelse i forkant av møter og aktiviteter blir som regel sendt via e-post.
Ta gjerne kontakt med undertegnede pr post, e-post eller telefon.

Inger-Lise Fonneland
Mellomveien 11, 4870 FEVIK
Tlf. 952 83 441
inger.lise.fonneland@gmail.com

Årsmøtehelg på Sola 24.–26. mai 2019

Fredag kl. 18:00

Grillsamling hos familien Sporaland, Madlandsveien 628, 4330 Ålgård, tlf. 909 13 613

Ta med grillmat og drikke. Vi ordner med griller, servise, brød, salater, kaffe, og kaker. Gi beskjed om det er behov for transport.

Lørdag	Kl. 10:00	Avreise til Rogaland Arboret, omvisning
	Kl. 13–14	Lunsj på Sola Strand Hotel
	Kl. 14:15–15:30	Årsmøte.
		Etter møtet foredrag av Egil Valderhaug
	Kl. 16:00	Guidet tur på stranden, fokus strandplanter, ved Svein Imsland
	Kl. 19:00	Årsmøtefest på Sola Strand Hotel
Søndag	Kl. 9:50	Avreise Danmark.
		Eventuelt hagebesøk søndag dersom Danmarkstur blir avlyst.

Innkvartering: Vi har reservert rom på Sola Strand Hotel. Parkeringsplass ved hotellet (gratis). Det er mulig å parkere her om du skal være med til Danmark.

Enkeltrom kr 795 og dobbeltrom kr 995 pr. natt

Den enkelte betaler til hotellet for rom og festmiddag ved avreise.

Ved matallergi, behov for spesielle dietter gi beskjed ved påmelding.

Dere bestiller hotellrommet selv. Mail: booking@sola-strandhotel.no Tlf. 51 94 30 00

Påmelding til: Tone Fosse Ulvøy, rhododendron.sorvest@gmail.com, tlf. 47011327 **innen 10. april.**

Jeg/vi ønsker å delta på årsmøtehelgen på Sola:

Navn ..... e-mail..... tlf.....

Navn ..... e-mail..... tlf.....

Grillsamling hos familien Sporaland Antall personer ..... Transport antall .....

Transport til Arboretet Antall personer .....

Lunsj, underholdning diverse utgifter kr 500 Antall personer .....

Festmiddag kr 585 Antall personer ..... Kjøtt..... Fisk.....

Lunsj, underholdning betales til kontonr. 3290.55.99363 innen 10. april

Styret i Rhododendron Sør-Vest ønsker dere hjertelig velkommen!

Lokavdelingenes årsprogram 2018

Avdeling Sør

13. februar **Foredrag av Jens Nielsen,** Stinta skole, Arendal kl. 19:00. Jens Nielsen er en verdenskapasitet når det gjelder rhododendron. Tema: «Hva er nytt fra Kina? Nye introduksjoner med særlig vekt på det som er publisert av kinesiske botanikere siden 1980».

13. mars **Årsmøte for Rhododendron Sør.** Stinta skole, Arendal kl. 19:00.
Formell innkalling og årsberetning sendes særskilt i god tid før møtet.

24. april **Foredrag av Karl og Gunda Kristensen,** Arendal bibliotek kl. 19:00. Anlegg av skogbunnsbed – valg av trær og planter fra vår til vinter. Inngang kr 50.-, enkel bevertning, utlodning.

08. mai **Dugnad på Dømmesmoen,** kl. 18:00. Noe planting, stell av plantede rhodoer.

21. mai **Hagevandring hos Gudrun og Audun Arne,** Eikevn. 3, Rannekleiv, 4824 Bjorbekk kl. 18:30. Tlf. 975 40 021. Plantesalg, utlodning.

24.-26. mai **Årsmøtehelg DnR i Sola/Sandnes.** Se annet sted i *Lapprosen*.

26.05-30.05 **DnR-tur til Danmark.** Se Lapprosen 3, 2018 og e-post fra DnR.

02. juni **Marked på Dømmesmoen.**

04. juni **Audun holder foredrag om Rhododendron på Odden Camping, Evje.**
Særskilt info kommer i god tid. Vi planlegger fellestur.

12. juni **Hagevandring hos Ole Geir Gustavsen,** Kystvn. 1489, 4900 Tvedestrand. Tlf. 909 17 496.

24. august **Høstmøte.** Vi planlegger sopptur med Inger-Lise Fonneland. Turen går ut i landskapet hos Anne Brit og Per i Heidalen, Arendal, kl. 12:00. Per baker steinovnsbrød, og soppfangsten tilberedes i fellesskap.
Det blir utlodning og byttetorg.

Kontaktperson: Audun Arne, tlf. 975 40 021, auduarne@frisurf.no
Husk at du alltid kan ta med venner og bekjente.

Avdeling Sør-Vest

12. februar **Årsmøte og medlemsmøte med foredrag av Jens Nielsen:**
Hva er nytt fra Kina på rhododendronfronten? Rogaland Arboret kl. 19:00

10. april **Medlemsmøte med temaet: Hage og keramikk, fra Jæren til Japan** v/keramiker Anne-Marit Opstad
Rogaland Arboret kl. 19:00

12. mai **Rhododendrondagen i Arboretet kl. 11:00–15:00**
Vi vil som tidligere år være til stede ved artssamlingen og informere om rhododendron og verve nye medlemmer

24.-26. mai **DnR-årsmøte,** se eget program.

26.-30 mai **DnR-tur til Danmark.** Se Lapprosen 3, 2018 og e-post fra DnR.

5. juni **Hagevandring og plantebytte/salg hos Tone Fosse Ulvøy.** Invitasjon vil bli sendt ut.

24. aug. **Hagevandring – tur Hitra.** Invitasjon vil bli sent ut.

25. sept. **Medlemsmøte, tema plantemerking** v/Magnus Simonsen og Tor Frostestad
Rogaland Arboret kl. 19:00

27. nov. **Julemøte med tilbakeblikk på året som gikk.** Kaffe, riskrem, kaker og loddsalg.
Rogaland Arboret kl. 19:00

Inngangspenger for medlemmer kr 50. Ikke-medlemmer kr 100. På møtene har vi kaffe og utlodning.

Avdeling Vest

11. februar **Medlemsmøte kl. 18:30 – Jens Nielsen: Hva er nytt fra Kina?**
Nyere introduksjoner med særlig vekt på det som er publisert av kinesiske botanikere siden 1980.

16. mars **Kl. 10:00–15:00 – Formeringskurs: Lær å lage dine egne rhododendronplanter gjennom poding og frøsåing.**
Driftsbygget v/ veksthusene, Arboretet på Milde, Mildevegen 240. Kursavgift kr 400. Påmelding innen 1. mars: Terhi Pousi, terhi.pousi@uib.no eller tlf. 416 49 302.

2. april **Årsmøte og medlemsmøte kl. 18:30 – Dagfinn Moe: Bergens glemte hager** Kl. 18:30.

12. mai **Vårtur.** Vi besøker Birger Westervik på Dalsøyra og Nautesund plantesalg på Hosteland.

24.–26. mai **DnR-årsmøtehelg i Sola/Sandnes**

26. mai **Arboretets dag på Milde.** Aktivitetsdag for hele familien kl. 12 – 16. Infostand

26.–30. mai **DnR-tur til Danmark**

18. august **Høsttur til Nordhordland. Hagebesøk og dugnad hos Jan Valle på Seim**

Oktober–november **Kurs i plantelatin** på Arboretet, Milde. Kursleder er Tor Jan Ropeid. Kurset går over to kvelder: 21.10. og 25.11. Kursavgift kr 400. Vi kommer tilbake med nærmere detaljer senere.

5. november **Medlemsmøte kl. 18:30 – Harald Olav Aksnes: Jord og jordblandinger for rhododendron.**

Alle medlemsmøtene våre holdes i møtelokalet til Lions Club Fana, Østre Nesttunvei 10, Nesttun. Inngangspenger kr 50. Kaffe og plantelotteri.

Avdeling Øst

14. februar **Medlemsmøte.** Vi får besøk av **Jens Nielsen** fra Danmark. Han er, ved siden av Cox, regnet som den fremste eksperten på rhododendron og kinesisk flora.

6. april **Årsmøte i Rhodo Øst.** Etter årsmøtet blir det foredrag ved Ole Jonny Larsen, styreleder for hovedforeningen.

19. mai **Hagebesøk hos Grethe Li.** Hun bor i Lørenskog i Akershus og har en spennende hage.

24.–26. mai **Årsmøte i hovedforeningen** i Stavanger

26. mai **Vårtreff i Botanisk hage.** Rhodo Øst har stand. Her blir det mulighet til å skaffe seg spennende planter.

26.–30. mai **DnR-tur til Danmark**

8.–10. juni **Hagetur til Sverige** i samarbeid med Blomstervenners klubb. Vi besøker bl.a. Botanisk hage i Gøteborg, Conny Assarssons hage og mange flere. Detaljert program sendes medlemmene i Rhodo Øst rundt 1. februar.

16. juni **Hagebesøk hos Liv Aanerud** som bor på Skarnes, et område som burde være vanskelig for rhododendron, men hos henne trives både herdige og langt mindre herdige planter svært godt.

Primo september **Stikkemøte hos Øyvind Aasheim.** Her er det muligheter for å lære kunsten å lage sine egne planter. Dato for dette er avhengig av hvordan sesongen blir. Informasjon sendes ut på e-post når det nærmer seg.

28. sept. **Medlemsmøte.** Foredragsholder blir avklart senere.

23. nov. **Julemøte.** Foredragsholder blir avklart senere.

DISTRIBUERT AV POSTEN NORGE

posten

NORGE P.P. PORTO BETALT

RETURADRESSE: Den norske Rhododendronforening PB 1325, 5811 BERGEN

ISSN 1504-6702